

336

И 47

336.22

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
 ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ
 ОЛИЙ БИЗНЕС МАКТАБИ

afz w 2

О.К.ИМИНОВ, Ш.Ш.ТЎРАЕВ

СОЛИҚҚА ТОРТИШНИ

ТАҲЛИЛ ЭТИШНИНГ

ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Монография

2032707

42792

«Akademiya» nashriёti

Тошкент – 2005 й.

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti

372382-86

Axborot Resurs Markazi

-52

О.К.Иминов.; Ш.Ш.Тўраев. Солиққа тортишни таҳлил этишининг долзарб масалалари. Монография – Т. Akademiya, 2005 й. 130 – бет.

Ушбу монографияда бозор иқтисодиёти шароитида мамлакатимизда амал қилаётган солиқ тизими таҳлил этилиб, муаллифлар асосий эътиборни солиқларнинг иқтисодий моҳияти, мамлакат миллий иқтисодиётида тутган ўрни, солиқ статистикасининг назарий асослари, маълумот манбалари, тўғри ва эгри солиқлар таҳлили, иқтисодиётда солиқ юки, бозор муносабатлари шароитида солиқ тушумларига таъсир этувчи омиллар ва уларнинг таҳлили, корхоналар солиқ муносабатларини таҳлил қилиш йўналишлари, солиқ кўрсаткичларини келгусида башоратлаш каби масалаларга қаратганлар.

Монография олий ўқув юртлари талабалари, магистрантлар, тадқиқотчилар, мутахассислар ва шу соҳага қизиқувчи барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентини ҳузуригаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир:

иқтисод фанлари номзоди, доцент М.Ф.Алиев

Тақризчилар:

иқтисод фанлари доктори

М.И.Алимардонов

иқтисод фанлари номзоди

Д.Х.Суюнов

© «Akademiya» нашриёти. Тошкент 2005 йил

МУНДАРИЖА

Кириш.....	4
1-боб. СОЛИҚЛАР ВА СОЛИҚ СТАТИСТИКАСИНING НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ	
1.1. Солиқларнинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва умумий тамойиллари.....	9
1.2. Солиқларнинг объектив зарурлиги ва уларни миллий иқтисодиётда тутган ўрни.....	23
1.3. Солиқ тизими ва солиқларнинг гуруҳланиши.....	36
1.4. Солиқлар статистикасининг назарий асослари.....	40
1.5. Солиқлар статистикасини ташкил этишда ахборот манбалари.....	46

2-боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА СОЛИҚЛАРНИING

ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА ТАҲЛИЛИ

2.1. Тўғри (бевосита) солиқларнинг иқтисодий – статистик таҳлили.....	49
2.2. Эгри (билвосита) солиқларнинг иқтисодий – статистик таҳлили.....	64
2.3. Ўзбекистон иқтисодиётида солиқ юки ва унинг иқтисодий – статистик таҳлили.....	77
2.4. Бозор муносабатлари шароитида солиқ тушумларига таъсир этувчи омиллар ва уларни таҳлил қилиш усуллари.....	86
2.5. Корхоналар солиқ муносабатларини таҳлил қилишнинг асосий йўналишлари.....	93

3-боб. СОЛИҚЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ–СТАТИСТИКА ТАҲЛИЛ ЭТИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИING АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Солиқларни иқтисодий – статистик таҳлил қилишдаги асосий муаммолар ва уларнинг моҳияти.....	99
3.2. Солиқ тизими таҳлилида статистик усуллари қўллан шусузиялари.....	103
3.3. Солиқ кўрсаткичларини келгусида башоратлаш усуллари.....	106
Хулоса.....	111
Адабиётлар рўйхати.....	115
Иловалар.....	122

"Солиқ тизими ҳам бозор инфраструктурасининг таркибий қисми ҳисобланади. Уни ҳали чинакамига ташкил этишга тўғри келади."

Ислоҳ Каримов

КИРИШ

Солиқлар бозор иқтисодиётини ҳаракатлантирувчи кучлардан биридир. Солиқ тизимини шакллантириш ва такомиллаштириб бориш мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг ҳал қилувчи йўналишларидан биридир. Солиқ сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш иқтисодиёт олдида турган устувор муаммоларни ҳал қилишда асосий роль ўйнайди. Мамлакат миллий иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг бутунги кундаги асосий вазифаларидан бири бу аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва хусусий секторни ривожланиши учун қулай шароит яратишдир.

Ушбу масалаларни ҳал қилишда солиқ тизими асосий омиллардан ҳисобланади ва уни такомиллаштиришни талаб этади. Шу муносабат билан мазкур вазифани ҳал қилиш нуқтаи назаридан, солиқ тизимининг устуворликлари муайян тарзда қайта кўриб чиқиши зарур. Бу борада мамлакатимиз Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 28 январь куни Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги *"Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир"* мавзусидаги маърузасида 2005 йилда иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор

вазифалари ҳақида қисқача тўхталиб ўтар экан, «Принципиал муҳим устувор вазифалардан бири – солиқ сиёсатини янада такомиллаштиришдир»¹ деб таъкидлаб ўтдилар. Шу билан бир қаторда, мамлакат олдидаги устувор вазифаларнинг барчаси солиқ сиёсатини такомиллаштириш билан бевосита боғлиқлиги тўғрисида тўхталиб, 1997 йилда ишлаб чиқилган ва қабул қилинган Солиқ кодекси ислоҳотлар соҳасида бугунги куннинг янги ва устувор вазифалари талабларига жавоб бермаётгани хусусида фикр билдирдилар. Ана шунинг учун ҳам фақат сўнгги икки йил мобайнида, Солиқ кодекси ва солиқ қонунчилигига 100 дан ортиқ ўзгариш ва қўшимчалар киритилгани ҳам шундан

Республика давлат мустақиллигининг ўтган ўн тўрт йилдан ортиқроқ даврида иқтисодий ислоҳотларнинг кўзда тутилган дастлабки мақсад ва вазифаларига эришилди. Собиқ Иттифоқ давридан мерос бўлиб қолган иқтисодий беқарорлик бартараф этилди, бозор муносабатларининг реал ҳаётда амал қилиши учун ҳуқуқий ва меъёрий асослари яратилди, мулкчилик синфлари вужудга келди. Ҳозирда иқтисодиётни эркинлаштириш, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар фаолиятларини тартибга солиш, уларнинг даромадларини, ер, мол-мулкларини солиққа тортишни такомиллаштириш ва давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали воситаларини қўллаш зарурати келиб чиқмоқда.

Ҳар бир мамлакатнинг ривожланиши ва тараққиёти асосида маълум таҳлиллар ва изланишлар ётади. Мустақилликка эришганимиздан сўнг давлатимиз ўзининг пул, кредит, молия тизимига эга бўлди ва шу билан бир қаторда солиқ сиёсатини

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т., Ўзбекистон, 2005, 88 бет.

ҳам олиб бормоқда ва ривожлантирмоқда. Солиқлар давлатнинг қатор вазифаларини бажариш учун молиявий манба бўлиб хизмат қилади. Бозор муносабатлари такомиллашиб бориши билан солиқ тўловларини ва тушумларини ҳамда унга таъсир этувчи омилларни атрофлича баҳолашда статистика усулларидан кенг фойдаланишни тақозо этмоқда.

Ўзбекистонда иқтисодий эркинлаштиришнинг ҳозирги bosқичида солиқларни иқтисодий-статистик таҳлил қилиш усулларини такомиллаштириш ва шу таҳлилар асосида тизимнинг ўсиш (камайиш) тенденцияларини, солиқларнинг хўжалик фаолиятига таъсирини ўрганиш бугунги кун иқтисодийнинг долзарб масаларидан ҳисобланади. Бу масалалар республикада олиб борилаётган илмий тадқиқот ишларида маълум даражада ўз аксини топганига қарамай, ижтимоий — иқтисодий вазият ўзгариб бориши билан моҳияти ўзгараётган кўплаб муаммолар мавжудки, улар ушбу мавзунинг долзарблигидан далолат беради.

Солиқлар, солиқ сиёсати, солиқларни иқтисодий-статистик таҳлил қилиш ва уларни хўжалик субъектлари фаолиятларига таъсирини ўрганишга кўплаб хорижлик олимлар, жумладан, А.Смит, Д.Рикардо, А.Аткинсон, С.Брю, Р.Макконел, М.Фридман, А.Лаффер, Д.Черник, П.Самуэльсон, Ж.Кейнс, А.Харрод, Ю.Фишер, А.Гуйдо, М.Кемпбел, шунингдек, Ўзбекистонлик олимлар Т.Маликов, О.Иминов, Н.Ҳайдаров, Э.Гадоев, Р.Азимов, Ш.Гатаулин, Н.Соатов, Х.Набиев, А.Набиҳўжаев, О.Олимжонов, Б.Ғойибназаров, А.Пардаев, Ҳ.Собиров, Қ.Яҳёев, Қ.Бозоров, М.Алимардонов, А.Жўраев, О.Абдурахмонов, О.Гайбуллаев ва бошқалар ўзларининг илмий ва ўқув адабиётларида бу масалани ёритиб беришга ҳаракат қилишган.

Юқорида номлари қайд этилган олим ва мутахассислар томонидан солиқларнинг назарий асослари, иқтисодий мазмуни, миллий иқтисодиётдаги ўрни ва яли ички маҳсулотни тақсимлашдаги роли ва аҳамияти тўғрисида кўплаб илмий фикрлар ҳамда мулоҳазалар билдирилган, аммо бу олимлар ўз асарларида айнан солиқларни таҳлил қилиш, солиқларни корхоналар фаолиятига таъсирини ўрганиш, солиқ кўрсаткичларини келгусида башоратлаш масалаларини илмий тадқиқ этишни ўз оқдиларига мақсад қилиб қўймаганлар.

Ҳозиргача мамлакатимиз солиқ тизимини яхлит иқтисодий-статистик таҳлил қилишга бағишланган илмий асарлар деярли шу пайтга қадар йуқ десак муволафа бўлмайд. Шундан келиб чиққан ҳолда айтишимиз мумкинки, солиқ тизимидаги муаммоларни таҳлилари етарли даражада ўрганилмаганлиги ва очиб берилмаганлиги амалиётда баъзи бир қийинчиликларни келтириб чиқараётганлиги мавзунинг долзарблигини ифодалайди.

Ушбу монографияда иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида солиқ тизимини муваффақиятли амал қилишида мавжуд бўлган муаммоларни ҳал этиш, шунингдек, давлат ва солиқ тўловчилар ўртасидаги муносабатларни такомиллаштириш ҳамда иқтисодиётда уларни рағбатлантирувчилик родини ошириш билан бирга солиқ юкини камайтиришнинг асосий йўналишларини белгилаб бериш ҳамда белгиланган солиқ турлари бўйича бюджетта солиқ тушумлари ҳажмини ошириш масалалари илмий ўрганилган, жумладан:

➤ солиқлар ва солиққа тортиш тўғрисидаги иқтисодий адабиётлардаги фикрлар ўрганилди, мавжуд солиқ тўғрисидаги таърифларни танқидий таҳлил қилиш асосида солиқларга доир янги ёндошув асосида таъриф берилган;

➤ мамлакатда солиқ статистикасини ташкил этишда ахборот манбаларини такомиллаштиришга доир илмий асосланган фикрлар берилган;

➤ солиқ тизимида иқтисодий-статистик таҳлил усулларини қўллаш услубияти кўрсатиб ўтилган;

➤ солиқ тушумларини таҳлил қилишнинг асосий йўналишлари кўрсатилган ва мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки баҳоланган;

➤ солиқ тўловчилар ўртасидаги (ҳуқуқий ва жисмоний шахслар) нотеқис тақсимланган солиқ юки аниқланган ва илмий асосланган;

➤ солиқ тушумлари ва унга таъсир этувчи омиллар аниқланиб комплекс тарзда таҳлил қилинган ҳамда солиқ тизимини такомиллаштиришга доир илмий-амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

1-боб. СОЛИҚЛАР ВА СОЛИҚ СТАТИСТИКАСИНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Солиқларнинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва умумий тамойиллари

Бозор муносабатларига асосланган давлатларда солиқ тизими алоҳида ўрин тутади ва улар ҳар доим иқтисодчи олимларнинг диққат марказида туради. Чунки, солиқлар ҳар доим давлат ва фуқаролар учун зарур бўлган ва иқтисодиётнинг асосини ташкил қилган. Давлат пайдо бўлиши билан солиқлар жамиятдаги иқтисодий муносабатларнинг зарурий талабларидан бири бўлиб қолган. Айниқса, бу бозор иқтисодиётига асосланган давлатларда ~~жуда зарур бўлиб, иқтисодиётни бошқаришда асосий унсур~~ бўлиб қолади. Бу борада мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон буюк келажак сари» асарида тўхталиб, «Бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқлар энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолади»² деб таъкидлаб ўтганлар. Ҳақиқатдан ҳам бозор муносабатларига асосланган мамлакатларда давлат иқтисодиётни фақатгина солиқ орқали бошқаради ва солиқ тизимига суянади.

Солиқ ва солиққа тортиш масаласига Соҳибқирон Амир Темури ҳам жуда катта эътибор қаратган ва давлатни идора қилиш тизимини вужудга келтиришда солиқларга таянган. Ўша давр давлат молиясининг бу тизими энг муҳим унсурларидан бири эканлиги, у давлатни бошқаришнинг барча жиҳатларига узвий боғланганлиги билан тубдан фарқ қилган. Айнан шу хусусиятига кўра бошқарувнинг барча таркибий қисмлари орасида марказий ўринни эгаллаган.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.: Ўзбекистон, 1998, 358—бет.

«Темур тузуқлари»даги, «давлату салтанат уч нарса билан: мулк, хазина ва лашкар билан тикдир. Доно вазир буларнинг уччаласини, яхши аҳволда, саранжом тутати»³ деган сўзлар фикримизнинг ёрқин далилидир. Амир Темур хазинасининг тўлдирилиши ҳар доим ҳам солиқ тўловлари билан боғлиқ бўлмаган, чунки хазинанинг бир қисми қўлга киритилган молу бойликдан ташкил топган бўлиб, у аҳоли манфаатларига сафарбар этилмаган ва ҳукмдорнинг таянчи бўлиб хизмат қилган. Аммо Темур олдинги ўринда хазинанинг солиқсиз даромадлар қисмини эмас, балки иккинчи қисми — солиқ ва йиғимларни қўйган. Чунки, Соҳибқирон аҳоли манфаатлари ва мамлакатни бошқаришда солиқларнинг роли хусусида чуқур мулоҳаза юритган, уларнинг демократик тамойилларини ривожлантиришга ҳаракат қилган.

Солиқларнинг иқтисодий моҳиятини тадқиқ этишнинг аҳамиятини 20—асрнинг бошларида рус олими В.Твердохлебов ифодалаб, «солиқлар барча давлатларнинг бюджетларида ҳукмрон мавқеини эгаллаган вақтдан буён солиқлар тўғрисидаги таълимот молия фанининг марказий бўлими бўлиб қолди»⁴ — деб ёзган эди. У «Финансовые очерки» асарида, Англиядаги классик иқтисодиёт солиқларига катта эътибор берган ҳолда солиқларни, асосан, иқтисодий нуқтаи назардан қараб, ҳар бир солиқнинг халқ даромадини айирбошлаш, ишлаб чиқариш ва тақсимлашга таъсирини ўрганиш орқали уларга таъриф беришга уринган. Бундай уринишларнинг дастлабки босқичларида солиқлар назариясини яратди, ва у, вақт ўтиши билан молия фанининг таркибий қисми сифатида ривожлантирилди.

³ Темур тузуқлари. — Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 96 — бет.

⁴ Твердохлебов В. Финансовые очерки. Вып. I. — Петроград: 1916. стр - 39.

Маълумки, солиқлар тўғрисидаги анча кенгроқ қарашлар икки аср чегарасида шакллана бошлади ва капиталистик тузумнинг ривожланишидаги ўзгаришларни ўзида акс эттирди.

Рус олими А.Соколов солиқларнинг моҳиятига таъриф бериб, солиқлар бевосита хазина вазифасини бажариш билан бир қаторда, «иқтисодий сиёсатнинг бирон-бир вазифасига эришиш»⁵ учун восита бўлиб хизмат қилиши ҳам мумкин, деб таъкидлаган эди. Бу хулоса янги иқтисодий сиёсат даврида чиқарилган бўлиб, жамиятни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ўзгартиришда солиқлардан иложи борича ва зарур даражада фойдаланиш вазиятини акс эттирган эди.

~~Солиқлар ва солиқ тизими асосида тарихнинг тўғрисида~~

Беринчича, улар ёрдамида фақатгина иқтисодий вазифалар эмас, балки сиёсий вазифалар ҳам бажарилган. Лекин турли даврларда солиқлардан фойдаланишда ҳам ижобий, ҳам салбий натижаларга эришилган.

Солиқлардан иқтисодий тартибга солиш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш воситаси сифатида фойдаланиш ҳақидаги фикр инглиз иқтисодчиси Д.Кейнсга тегишлидир⁶. У давлатнинг аралашуви вазифасини мустақил ўзгарувчи омиларга, улар воситасида эса иш билан бандлик ва миллий даромадга таъсир кўрсатишдан иборат деб билган. Бунда ҳал қилувчи шарт сифатида пул-кредит ва бюджет-солиқ сиёсати воситасида инвестицияларни рағбатлантириш намоён бўлади.

Юқорида номлари тилга олинган олимларнинг аксарияти солиқларнинг «моҳиятини» кўрсатиш ўрнига «аҳамиятини» ёки уларнинг тараққиётда тутган «ўрнини» изоҳлаб ўтишга ҳаракат қилишган. Бу эса солиқлардан омил сифатида фойдаланишни

⁵ Соколов А. Теория налогов. – М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2003. стр. 77.

⁶ Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег. – М., Гелиос АРВ, 1999. стр. 352.

кучайтирган. Натижада солиқ оғирлигининг аксарият қисми аҳоли зиммасига тушган.

Биз шу ўринда турли олимлар ва иқтисодчилар томонидан солиқларга берилган таърифларни келтириш ўринли, деб ўйлаймиз.

«Солиқлар — ҳокимият ихтиёрига келиб тушадиган ер маҳсулоти ва мамлакат меҳнатининг бир қисмини ташкил этади ва охир оқибатда улар капитал ҳисобидан ёки мамлакат даромади ҳисобидан тўланади»⁷ деб ёзган эди Д.Рикардо.

Ҳозирги пайтда иқтисодий адабиётларда солиқларни иқтисодий моҳиятини ўрганишга бағишланган қатор илмий мақола ва қўлланмалар чоп этилмоқда. Масалан, «Сиёсий иқтисод» изоҳли луғатида солиқлар «...корхона, ташкилот ва аҳолини; мамлакат молиявий ресурсларини ташкил этишдаги иштирокининг характерловчи мажбурий тўловлар тизими»⁸ — деб изоҳ берилади.

Россиялик иқтисодчи олим, профессор Д.Г.Черникнинг фикрича «Солиқлар — давлат томонидан хўжалик субъектлари ва фуқаролардан қонуний тартибда ўрнатилган ставкаларда ундириб олинадиган мажбурий йиғимларни ўзида акс эттиради»⁹.

Профессор Б.Г.Болдырев бошчилигида ёзилган «Капитализм молияси» ўқув қўлланмасида эса солиқларга қуйидагича таъриф берилган: «Солиқлар — давлат томонидан ундириб олинадиган, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг мажбурий тўловлари»¹⁰.

Юқорида келтирилган таърифлар албатта тўғри ва кенг омма учун тушунарли таърифлар. Лекин, бу таърифлар ўзида

⁷ Рикардо Д. Сочинения т. I. Начало политической экономики и налогового обложения. Пер. с англ. — М., «Госполитиздат», стр. 360.

⁸ Политическая экономия. Толковый словарь. М., «Политиздат», 1990. стр. 330.

⁹ Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике. «Финансы», 1992, №3; стр. 19.

¹⁰ Болдырев Б. Финансы капитализма. «Финансы», М., 1987. стр. 21.

солиқларнинг ташкилий-ҳуқуқий томонларини тўлиқ ўзида акс эттирмайди. Яна бир томони, солиқлар нима мақсадда ундириб олинади деган саволга ҳам тўлиқ жавоб бера олмайди.

Олим ва мутахассис Ш.Гатаулин ўзининг «Солиқлар ва солиққа тортиш» асарида солиқларнинг энг содда таърифи мана бундай деб кўрсатади: «Солиқлар — бу давлат сарф-харажатларининг асосий манбаи бўлиб, иқтисодий тартибга солувчи ва даромадларни барқарорлаштирувчи воситадир»¹¹.

Бу таърифда солиқларни нима мақсадда йиғиб олинishi ва давлат ундан нималарга фойдаланиши кўрсатилган, лекин солиқларнинг ҳуқуқий ва мажбурийлик томони акс эттирилмаган.

Мамлакатимизнинг айрим иқтисодчилари солиқларни миллий даромадни тақсимлаш воситаси сифатида ифодалашга ҳаракат қилганлар: «Солиқлар — миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир»¹².

Профессор О.О.Олимжоновнинг фикрига кўра солиқлар қуйидагича таърифланса, солиқнинг моҳияти кенгроқ очилади: «Солиқлар — давлат ва жамиятнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида қонун томонидан белгилаб қўйилган ҳажмда ва ўрнатилган муддатда жисмоний ва ҳуқуқий шахслардан давлат ихтиёрига мажбурий равишда ундириб олинadиган тўловлардир»¹³. Бизнингча солиқларга берилган мана шу таъриф уларнинг моҳиятини кенгроқ очиб беради. Лекин, бу таърифда солиқнинг қанақа тўловлиги аниқ кўрсатилмаган. Яъни,

¹¹ Гатаулин Ш. Солиқлар ва солиққа тортиш. — Т., 1996. 18 — бет.

¹² Улмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодий назарияси. — Т., «Меҳнат», 1995 й. 377 — бет.

¹³ Олимжонов О. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати. «Ҳаёт ва иқтисод», 1992 й.

пул тўловими ёки натура шаклидаги тўловми аниқ ифодаланмаган.

Фикримизча, солиқларга мана бундай таъриф берилса, уларнинг иқтисодий моҳияти янада кенгроқ ёритилиб, мақсадга мувофиқ бўлар эди: «Солиқлар – давлат бюджетига тушадиган, қонун билан белгиланган, мажбурий характердаги, ҳуқуқий ва жисмоний шахслардан белгилаган ҳажмда ва тартибда олинадиган пул тўловларидир». Бу таърифнинг бошқа таърифлардан ажралиб турадиган асосий томони шундаки, биз бу ерда уларни пул тўловлари деб таъриф бердик. Ҳақиқатдан ҳам, бюджетга фақатгина пул тўловлари тушиши мумкин, мол-мулк ёки маълум бир қийматдаги буюмлар эмас.

Солиқ тизимининг оптималлиги, аввало, уни ташкил этадиган ва бошқарадиган давлат тузилмаларига боғлиқ. Солиқ давлатнинг ўз мақсад ва вазифаларини бажариш учун фойдаланадиган қуролдир, демак, солиқнинг моҳияти ва вазифаларини аниқлашда давлат фаолиятидан келиб чиқиш лозимдир.

Солиқлар фискал сиёсатнинг бир қисми сифатида намоён бўлишини К.Макконелл ва С.Брю иқтисодиётдаги барқарорликни таъминлашда ҳал этиладиган вазифалардан келиб чиқиб, фискал сиёсатни тўсқинлик қилувчи ёки рағбатлантирувчи сиёсат эканлигини исботлашга ҳаракат қилишган. Улар ўзларининг «Экономикс» асарида «Фискал сиёсатнинг асосий мақсади, — ишсизлик ва инфляцияни тугатишдан иборатдир. Инқироз даврида фискал сиёсатнинг рағбатлантирувчилик роли тўғрисидаги масала пайдо бўлади. У қуйидагиларни ўз ичига олади: давлат харажатларини кўпайиши, ёки солиқларнинг камайиши ёхуд иккаласининг ҳам бирга қўшиб олиб бориш. Ёки

аксинча, агарда иқтисодиётда ортиқча талаб туфайли инфляция содир бўлса, бунга тўсқинлик қилувчи фискал сиёсат мос келади. Тўсқинлик қилувчи фискал сиёсат ўз ичига қуйидагиларни олади: давлат харажатларини камайиши, ёки солиқларнинг кўпайиши, ёхуд иккаласини ҳам бирга қўшиб олиб борилиши»¹⁴. Бу фикрларда иқтисодий ривожланиш мақсадларининг ўзгарувчанлиги ва шунга мос равишда солиқ сиёсатининг йўналишларини ўзгартирилиши тўғрисидаги хулосаларни учратиш мумкин.

Бу ҳилдаги фикрларнинг мавжудлиги солиқларни иқтисодий моҳиятини чеклаб қўяди. Солиқлар моҳиятини асослашда принципиал ёндашмоқ керак ва бу борада И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон буюк келажак сари» асарида «аввало солиқ тизими ўзига хос вазифани — фискал (хазинани тўлдириш), қайта тақсимлаш ва рағбатлантириш вазифасини тўла даражада бажариши керак»¹⁵ — деб алоҳида таъкидлаб ўтилиши диққатга моликдир. Солиқларга берилган бундай таъриф, солиқнинг моҳиятини очиб беришда унинг вазифаларидан келиб чиқмоқ зарурлигини кўрсатади. Солиқлар давлат бюджетини тўлдиришни муҳим унсурларидан бўлиб, бюджет даромад қисмини энг муҳим вазифаларини ҳал этиш учун зарур миқдорда маблағ билан таъминлаш лозим. Шунингдек, солиқлар ялпи ички маҳсулотни бир қисмини қайта тақсимлайди ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашни таъминлашда бевосита иштирок этади.

Иқтисодчи олимлар А.Ишмухаммедов, А.Қаланова ва М.Раҳимовалар ўзларининг «Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши» асарларида солиқлар учта

¹⁴ Макконнел К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.; Пер. с англ. 11-го изд., Т.1. — М., Республика. 1992. — стр. 249.

¹⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т., Ўзбекистон, 1998. 358 — бет.

вазифани «а) солиқ тўловчилар билан давлат ўртасида даромадларни тақсимлаш; б) иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги фаолиятни чеклаб қўйиш; в) аҳолининг муайян табақаларига ижтимоий имтиёзлар бериш»¹⁶ – вазифасини бажаради дейишган.

Фикримизча, солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, табиий ва молиявий ресурслардан, мол-мулклардан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир. Аммо солиқларнинг моҳияти ва функциялари тўғрисида ягона фикр йўқлиги бу борада идмий изланишлар олиб боришни тақозо этади.

Қ.Яҳёев ўзининг «Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти» дарслигида солиқ функциялари тўғрисида фикр юритиб, «солиқларнинг функциялари уларнинг моҳиятини, амалиётда ҳаракат қилаётганлигини кўрсатади. Шундай экан, функция доимо яшаб солиқ моҳиятини кўрсатиб туриши зарур»¹⁷ – дейди. Бизнинг фикримизча, функция солиқ моҳиятини ўзида акс эттириши лозим. Чунки, бугун пайдо бўлиб эртага йўқ бўлиб кетадиган функциялар солиқ моҳиятини ўзида тўлиқ акс эттирмайди. Шунингдек, солиқ функциялари доимий, қатъий такрорланиб турадиган бўлиши ва ушбу услубий ёндошишдан келиб чиқиб, солиқлар функциясини аниқлаш лозим.

Солиқнинг фискал функцияси орқали солиққа тортишнинг асосий вазифаси, яъни давлат молиявий маблағларининг шаклланиши, шунингдек давлатнинг умумдавлат ва мақсадли вазифаларини амалга ошириш учун маблағларни жамғариш ишларини амалга оширади.

¹⁶ Ишмухаммедов А., Каланова Л., Раҳимова М. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т., Уқитувчи. 1996. 158 – бет.

¹⁷ Яҳёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. – Т., Фан ва технологиялар нашриёти, 2003. 14 – бет.

Солиқнинг қайта тақсимлаш функцияси, орқали давлат ўз тасарруфида ишлаб чиқарилган ЯИМнинг бир қисмини солиққа тортиш йўли билан қайта тақсимлайди.

Солиқларнинг фискал функцияси ва тақсимлаш функциялари уйғунашади, десак хато қилмаймиз. Солиқлар тўғрисидаги дарсликларда қайд этилишича, корхоналарнинг қўшилган қиймати ёки даромадлари аввал тақсимланади, сўнгра бюджетга тўланади. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, аввал ишлаб чиқарувчилар манфаатлари таъминланади ва кейин даромадларнинг бир қисми бюджетга солиқ сифатида ўтказилади¹⁸. Бундан ташқари, солиқларнинг тақсимловчилик функцияси аҳолининг турли қатламлари ўртасида умумий даромадларнинг қайта тақсимлашини таъминлашни нўқтаи назаридан ижтимоий функцияни ҳам бажаради, деган қарашлар ҳам мавжуд. Солиқ тизими, орқали «...алоҳида ижтимоий гуруҳлар ўртасида тенгсизликни қамайтириш мақсадида уларнинг даромадлари бўйича ўзаро муносабатларни ўзгартириш йўли билан ижтимоий мувозанатни қўлаб-қувватлашга эришилади...»¹⁹. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, солиқ юқини имконияти юқори бўлган солиқ тўловчиларга кўпроқ тушиши ҳисобидан фуқароларнинг ижтимоий ёрдамга муҳтож қисми фойдасига маблағлар олиниши кузатилади.

Солиқларнинг энг асосий функцияларини беш гуруҳга бўлиш мумкин, яъни:

- фискал функция;
- тақсимлаш функцияси;
- рағбатлантирувчи функция;

¹⁸ Яхёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. –Т., Фан ва технологиялар нашриёти, 2003, 15 – бет.

¹⁹ Булатов А. Экономика. –М., Бек.1994. стр - 309.

- тартибга солувчи функция;
- назорат қилувчи функция;

Баъзи иқтисодий адабиётларда солиқларни ахборот билан таъминлаш функциясига ҳам изоҳ берилади. Аммо, биз юқорида таъкидлаганимиздек, функция доимо такрорланиб туриши лозим. Иқтисодчи олимларимиз «...ахборот билан таъминлаш функцияси ҳам муҳим аҳамият касб этиб, бу функция орқали харажатлар ҳажми ва конкрет солиқли тушумлар давлатнинг қандай ижтимоий-иқтисодий функцияларни бажаришга сарфланганлиги тўғрисида ахборот бериб турилиши лозим»²⁰ – деб кўрсатишган. Бу фикр солиқ функциясини ифодалай олмайди, бу фақатгина солиқларни вақтинча бажариб турадиган вазифасини функция даражасига кўтариш учун қилинган ҳаракат ҳисобланади.

Солиқларнинг асосий функцияси – фискал функция ҳисобланиб, (лотинча «fiscus» – сўздан олинган бўлиб, хазина деган маънони англатади), бу функциянинг моҳияти шундаки, солиқлар ёрдамида давлатнинг молия ресурслари ҳосил қилинади ҳамда давлат фаолият кўрсатиши учун моддий шароит яратилади.

Фискал функцияни амалга оширилишига аниқ бир мисол бу акциз солиғидир. У, алоҳида турдаги товарларга, одатда жуда қиммат турадиган товарларга ва аҳолининг бой табақаси ўзига раво кўрадиган товарларга ўрнатади. Шунингдек, солиққа тортишнинг прогрессив усули ҳам бунга мисол бўла олади.

Солиқларнинг тақсимлаш функцияси ҳам иқтисодиётда муҳимдир. Масалан, давлат ҳудудларининг иқтисодий ривожланишида ҳам бу функция катта роль ўйнайди. Бугунги кунда республикамизда ҳудудларнинг иқтисодий потенциали ва ривожланиш даражаси турличадир. Ҳудудларни тенглаштириш

²⁰ Жўраев А. ва бошқ. Солиқ назарияси. – Т., 2004 й. 74 – бет.

мақсадида солиқларнинг тақсимот функциясида фойдаланилади: кам ривожланган ҳудудларда солиқ тушумлари ушбу ҳудудлар ҳисобида қолади (масалан, Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти), ўз навбатида уларга нисбатан ривожланган ҳудудлар сифатида айрим вилоятларда солиқ тушумларининг фақатгина маълум қисмигина қолдирилади (Тошкент шаҳри ва вилояти, Қашқадарё, Бухоро, Андижон ва Навоий вилоятлари).

Бозор муносабатларининг ривожланиши ва шаклланиши шароитида солиқларнинг муҳим функцияларидан бири иқтисодий тартибга солиш ҳисобланади, яъни давлат солиқлар орқали товарлар, хизматларни ишлаб чиқариш ва сотишни тартибга солади.

Рағбатлантириш функцияси солиқ тизимининг муҳим функцияларидан ҳисобланади. Профессор Т.Маликов «Солиқлар ва йиғимлар тизими ижтимоий ишлаб чиқаришга, унинг таркибий тузилишига ва динамикасига, жойлашишига, илмий-техника тараққиётини жадаллаштиришга иқтисодий таъсир кўрсатувчи механизм бўлиб хизмат қилади. Солиқлар ёрдамида тадбиркорлар фаолигини рағбатлантириш ёки аксинча, чеклаб қўйиш ва демак, тадбиркорлик фаолиятининг у ёки бу тармоғи ривожланишига таъсир кўрсатиши мумкин»²¹ – деб кўрсатиб ўтган. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва жаҳон бозорида миллий корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш учун шарт-шароит яратишда ҳам солиқларнинг рағбатлантириш функцияси муҳим рол ўйнайди. Деярли барча мамлакатларда ишлаб чиқаришни тараққий эттириш ва замонавийлаштириш учун маълум ҳудудларда инвестицияни рағбатлантириш сиёсати солиқлар орқали амалга оширилади. 80-йилларнинг иккинчи

²¹ Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Т., Академия нашриёти, 2002. 53-бет.

ярмига келиб кўплаб мамлакатларда янги юқори технологияли ишлаб чиқаришни рағбатлантириш усулини қўллаш кенг тарқалди.

Бундан ташқари солиқлар ижтимоий-иқтисодий вазиятларга қараб, маълум бир функцияларни ҳам бажаришлари мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки; юқорида кўриб ўтилган функциялар солиқлар тизимини ва солиқ солиш тамойилларини шакллантириш орқали бажарилади.

Солиқ солиш тамойиллари ҳақидаги мулоҳазалар дастлаб «Темур тузуклари»да баён қилинган. Масалан, у 18-асрда яшаган инглиз иқтисодчиси А.Смитнинг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот» (1776 йил) асарида илгари сурилган тамойилларни 3-4 аср олдин айтиб ўтган.

А.Смитнинг машҳур тўртта қондаси алақачон солиққа тортиш амалиётида муносиб ўрин олган ва бозор иқтисодиёти шаклланган мамлакатларда солиқ тизимларини ташкил этиш тамойилларига айланди. Гарчи, бу тамойилларни А.Смит жорий этган бўлса-да, уларни ўз асарида аниқ таърифлаган эмас.

А.Смит ғоялари кўпгина солиқ тизимларига асос бўлди, амалиётда синаб кўрилди ҳамда муваффақиятли ўтди. Шу сабабли улар солиққа тортишнинг тўртта асосий тамойили тарзида таърифланади. Улар қуйидагилар:

- адолат тамойили;
- аниқлик тамойили;
- қулайлик тамойили;
- тежамлилик тамойили;

Ҳозирги шароитга асосланган ҳолда, солиққа тортиш самарали тизимининг қуйидаги тамойилларини таърифлаб ўтишимиз мумкин:

1. **Етарлилик тамойили.** Мазкур тамойилга мувофиқ солиққа тортиш даражаси шундай бўлиши лозимки, у давлат интилаётган жалқ хўжалиги самарадорлигига эришишни кафолатлай олсин. Солиққа тортиш тизими иқтисодиёт, ижтимоий ҳимоя, мудофаа қобилияти ва соҳалардаги давлат сиёсатини амалга ошириш учун зарур бўлган молия ресурслари тўлланишини таъминласин.

2. **Солиққа тортишнинг адолатлилик тамойили.** Адолат тамойилларига мувофиқ, солиқлар жамият томонидан оқилона ва адолатли деб тан олинган умумий объектив қоидаларга биноан белгиланиши лозим.

3. **Эришлик ва қонунчилик тамойили.** Бу тамойил солиққа тортиш базасини аниқлашда, солиқларни ҳисоблаб чиқишда оддийлик бўлишини, тақдим этиладиган ҳисоботларнинг мазмунини соддалаштиришни, шунингдек, солиқларнинг энг муҳим турлари бўйича ягона ставкалар белгиланиши, бериладиган имтиёزلарни иложи борича камайтиришни кўзда тутди.

4. **Тадбиркорлик ва инвестицияларни рағбатлантириш тамойили.** Солиқ тизими хўжалик юритувчи субъектларни, жумладан, чет эл субъектларини, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, замонавий технологиялар сотиб олиш учун маблағ йўналтиришни, яъни капитал жамғариш ва шу йўл билан технологияларни такомиллаштириш, рақобатбардор маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириши лозим.

5. **Бошқаришга қулайлик тамойили.** Самарали солиқ тизимига қўйиладиган муҳим талаблардан бири бошқарувга қулай бўлишидир. Солиқларни ундириб олишда самарадорликка эришиш кўп ҳолларда солиқларни солиқ тўловчиларга яхши тушунарли бўлишини таъминлашга боғлиқ.

6. Солиқларни йиғиш жараёнини арзонлаштириш. Мазкур тамойил давлат ва солиқ тўловчилар томонидан солиқларни йиғиш учун кетадиган харажатларни мумкин қадар камайтиришни кўзда тутади.

Солиққа тортиш тамойиллари ва солиқ қонунчилиги тамойиллари муайян ўхшашликка эга ва уларнинг тўлиқ ҳаётга татбиқ этиш иқтисодий ривожлантиришнинг муҳим вазифаларидан биридир²².

Солиққа тортиш тамойиллари тўғрисидаги ёндошишлар турличадир. А.Смит томонидан ишлаб чиқилган солиққа тортишнинг тамойиллари, мамлакатимиз солиқ кодексига эса солиқ қонунчилигининг тамойиллари ва бошқа иқтисодий адабиётларда ҳам турлича солиққа тортиш тамойиллари мавжудлиги эътироф этилган.

Шундай қилиб, солиқларнинг иқтисодий моҳияти, функциялари ва тамойилларини моҳиятини ечишда биз янгича назарий усуллардан фойдаланиш орқали хулосалар чиқаришга муваффақ бўлдик.

²² Яҳёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. — Т., Фафур Фулом. 2000, 23—бет.

1.2. Солиқларнинг объектив зарурлиги ва уларни миллий иқтисодиётда тутган ўрни

Ҳар қандай давлатнинг молиявий тизимида марказий ўринни давлат бюджети эгаллайди, у ҳукумат томонидан ўз фаолиятини молиялаштириш учун энг йирик пул фонди ҳисобланади. Бюджетни ўз вақтида тўғри ва аниқ шакллантириш давлатнинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Давлат бюджетини ташкил этишда ва шакллантиришда молиявий манбалар сифатида қуйидагилар киради:

- солиқлар
- давлат заёмлари
- пул эмиссияси

Бу манбалар ичида солиқлар бюджетни шакллантиришнинг энг оптимал усули ҳисобланади. Қолган икки манбадан фойдаланиш давлатнинг иқтисодий ночорлигидан далолат беради.

Тарихан солиқлар, давлатни сақлаб туриш учун зарур бўлган мажбурий тўловлар сифатида, давлат пайдо бўлиши билан вужудга келган. Солиқлар давлат фаолият кўрсатишининг моддий асосини ташкил этади ва иқтисодий муносабатларда асосий ўринни эгаллайди.

Ҳозирги вақтда солиқлар воситасида давлат даромадларининг асосий қисмини шакллантиради. Бозор иқтисодиёти шароитида солиқлар корхоналарнинг иқтисодий фаолиятини тартибга солишнинг билвосита қуроли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат ўзининг ички ва ташқи вазифаларини, ҳар хил ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий чора-тадбирларни амалга ошириш учун зарур бўлган маблағларнинг асосий қисмини солиқлар орқали тўплайди. Жумладан, солиқлар республика ва маҳаллий бюджетлар

даромадларини шакллантиради, давлат ижтимоий дастурлари учун молиявий асос яратади, солиқ туловчи шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятини бошқаради, уларнинг табиий ресурслардан умумий фойдаланишга бўлган иштирокини рағбатлантиради, нархни белгилашга таъсир кўрсатади, аҳолининг турмуш даражасини тартибга солиб туради. Иштиёзлар ёрдамида аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишни ташкил этади.

А.Ваҳобов ва З.Срождидиновалар ўзларининг «Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети» ўқув қўлланмасида солиқларнинг бюджет муносабатларига таъсир кўрсатувчи муҳим омил деб қараб, — «Солиқлар ривожланган товар ишлаб чиқаришнинг муҳим категорияси бўлиб, у янада кенгроқ категория — давлат бюджети билан чамбарчас боғланган. Чунки солиқлар бюджетнинг шаклланишида иштирок этади»²³ деб таъкидлаб ўтишган.

Солиқлар молиявий ресурсларни давлат иқтиёрида тўпланиб боришини таъминлайди ва бу ресурслар иқтисодий ривожланишнинг умумдавлат, минтақавий вазибаларни ҳал қилиш, ишнинг самарадорлиги ва сифатини рағбатлантириш, ижтимоий адолат тамойилларидан келиб чиқиб даромадларни тартибга солиш учун фойдаланилади.

Л.Б.Хван ўзининг «Солиқ ҳуқуқи» китобида солиқларнинг давлат учун объектив зарурлигини таъкидлаб, шундай дейди, — «Давлат солиқларни давлат бюджетини шакллантириш учун амалга киритади. Солиқлар аниқ харажатларни қоплаш мақсадига эга эмас, бу айрим турдаги даромадлардан тушадиган тушумлардан амалга ошириладиган харажатлар уларга боғлиқ

²³ Ваҳобов А., Срождидинова З. «Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети». ТМИ, 2002, 36 – бет.

бўлиб қолишини олдини олиш зарурияти билан асосланган. Бироқ айрим ҳолларда умумий солиқлар билан бирга мақсадли солиқлар ҳам белгиланади, уларни амалга киритилиши иқтисодий фаолиятда ижобий роль ўйнаши мумкин».²⁴

Бизнингча, солиқларни объектив зарурлигини исботлашда уларнинг давлат учун зарурлиги ва қандай вазифаларни бажаришидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Давлат учун солиқлар биринчидан маблағ йиғиб беради, яъни бюджет харажатларини молиялаштиради. Иккинчидан, иқтисодий ёнбошқариб туради, яъни кам таъминланган маҳаллий бюджетларни давлат бюджети маблағлари билан тақсимлайди.

~~Бюджетлар ўртасида маблағлар қайта тақсимланади. Учинчидан~~
ишлаб чиқаришни рағбатлантириш орқали унинг ҳажмини кўпайтириш вазифасини бажаради. Яъни, имтиёзлар орқали ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиради. Қуйида ушбу вазифаларни бажарилишини кетма-кет кўриб чиқамиз.

Биринчи вазифа, бюджет тизимини шакллантиришда ва давлатнинг бир қатор вазифаларини амалга оширишда солиқлар молиявий ресурслар сифатида бозор муносабатларига асосланган давлатларда етакчи ўринни эгаллайди. Бу ривожланган давлатларда давлат бюджети даромадларининг 80—90 фоизгача, АҚШда эса 95 фоиздан ортиқ қисмини ташкил этади²⁵. Масалан, солиқ тушумлари давлат бюджети даромадларидаги салмоғи Буюк Британияда — 97%, Францияда — 91%. Иқтисодий ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилотига аъзо 24 давлатда 78% (Норвегия)дан 97,8% (Италия)гача тебраниб туради²⁶. МДХ давлатларида солиқ тушумларининг бюджет даромадларидаги

²⁴ Хван А.Б. Солиқ ҳуқуқи. Т. «Консаудитинформ», 2001. 26—бет.

²⁵ Дробозиной Л.А. Финансы. М., «ЮНИТИ», 2002. стр - 158.

²⁶ Government Financial Statistics. IMF, 2001-2003.

улуши кўрсаткичи Россияда — 82,7%, Украинада — 82,2%, Қозоғистонда — 97%, Беларус Республикасида 97,3% ни ташкил этади²⁷. Ўзбекистон Республикасида солиқлар давлат бюджетини 90 фоизидан ортиғини шакллантирмоқда. Қуйидаги жадвалда давлат бюджетининг 2002–2005 йиллардаги харажатларини кўриб ўтамиз.

1 – жадвал

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг
2003–2005 йиллардаги харажатлари²⁸**

Харажатларнинг турлари		2003 йил		2004 йил		2005 йил (прог.)	
		млн.сўм.	%	млн.сўм.	%	млн.сўм.	%
I.	I. Мақсади фондларсиз харажатлар	2492506,9	76,2	2743230,0	73,7	3464107	70,0
1.	Ижтимоий маданий тадбирларга харажатлар	953649,8	38,3	1305416,5	37,6	1738908,7	35,6
2.	Иқтисодиёт харажатлари	289157,3	11,6	367022,5	13,4	459254,6	9,4
3.	Марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари	313000,0	12,6	300000,0	10,9	345000	7,0
4.	Давлат ҳокимияти органларини бошқариш ва суд органлари харажатлари	43557,0	1,7	54015,0	2,0	73064,2	1,5
5.	Фуқароларнинг ўз – ўзини бошқариш органлари харажатлари	12750,0	0,5	15917,8	0,6	22021,5	0,5
6.	Вазирлар Маҳкамасининг захира фонди	33900,0	1,4	41300,0	1,5	17900	0,4
7.	Бошқа харажатлар	650984,4	10,1	659557,7	7,7	807958,1	15,6
II.	Мақсади фондлар харажатлари	778328,1	23,8	930386,6	26,3	146000	26,9
III.	Молия вазирлиги ҳузуридаги мактаб таълимини ривожлантириш бюджетдан ташқари фонди харажатлари	—	—	—	—	146007	3,1
Σ	Жами харажатлар	3270835,0	100,0	3070016,7	100,0	4884115,2	100,0

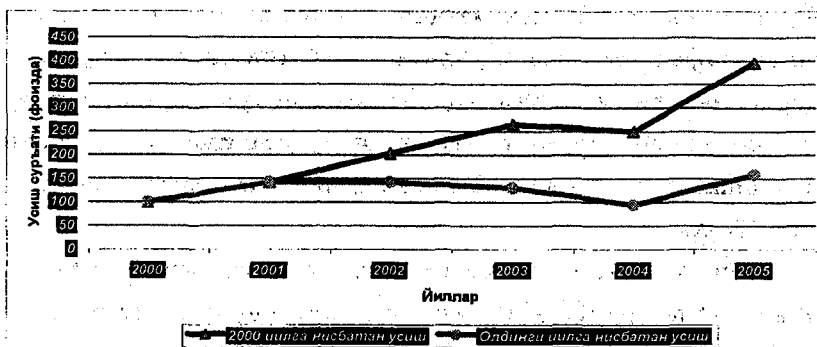
Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, харажатларнинг асосий қисми ижтимоий маданий соҳаларга ажратилмоқда. Аммо охириги йилларда харажатларнинг бу қисми

²⁷ Статистический сборник Содружества Независимых Государств. – М., 2003.

²⁸ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

камайганини кўришимиз мумкин. 2003 йилга қараганда 2005 йилда мақсадли фондлар харажатлари (1-илова) ва бошқа харажатлар ўсиш суръатига эга бўлганини кўришимиз мумкин. Бундан ташқари 2005 йилда давлат бюджети харажатларида мактаб таълимини ривожлантириш дастури бўйича олиб бориладиган харажатлар 3,1 фоизни ташкил этмоқда.

Солиқлар юқоридagi харажатларни қоплашда бевосита иштирок этади ва уларни молиявий ресурслар билан таъминлайди. Бу ерда давлат бирорта юридик шахс амалга ошира олмайдиган вазифаларни бажаради. Яъни, мудофаа, миллий хавфсизлик, умумий таълим, фан ва маданият ишларини комплекс равишда мамлакат бўлиб ижро этади. Бундан ташқари кам таъминланган оилаларга, иқтисодиётга харажатлар ва марказлашган инвестицияларни ҳам бюджет ҳисобидан амалга оширади.

1 – диаграмма. Давлат бюджети харажатларининг ўсиш суръати

Бизнинг фикримизча, бу ерда бирорта ҳам вазифа йўқки, уни кечиктириш мумкин бўлса ёки кейинроққа суриб қўйилса.

Солиқларнинг иккинчи вазифаси бу давлат бюджети билан маҳаллий бюджетлар ўртасидаги маблағларни тақсимлайди ва шу

йўл билан мамлакат ҳудудий иқтисодиётини ҳам бошқариб туради. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида 20 дан ортиқ солиқ ва йиғимлар мавжуд бўлиб, асосий улуш умумдавлат (республика) солиқларига тўғри келади. Умумдавлат республика солиқларидан маҳаллий бюджетлар учун ажратмалар миқдори белгиланади. Албатта, ажратмалар меъёри ва ажратмалар белгилash масалалари билан ҳукумат шуғулланади ва иқтисодий усуллар ёрдамида амалга оширилади. Солиқларни бюджет бўғинлари ўртасида тақсимланиши солиқларнинг тақсимлаш функциясини бажаради.

Солиқларни бюджетлар ўртасида тақсимлашнинг икки хил усули мавжуд:

- очиқ усули
- ёпиқ усули

Солиқларнинг бюджетлар ўртасида тақсимлашнинг очиқ усули солиқларнинг ҳукуматнинг юқори органлари томонидан қайта тақсимланишидир. Ҳудудларaro савдонинг миқдор ва сифат тавсифи, маҳаллий бюджет солиқли тўловларини юритиш орқали юқори бюджетга тўланадиган солиқлар суммасининг камайиши, солиқларнинг бюджетларaro қайта тақсимланишига асос бўлади.

Ёпиқ усулида барча йиғиладиган солиқлар давлат бошқарув органлари тасарруфида қолади. Бу ҳолатда бюджетга тушумлар:

- ҳудудлардан олинадиган фойданинг ҳажмига;
- резидентлар томонидан олинадиган фойда суммасига;
- ҳудудларнинг истеъмол ҳажми ва тизимига;
- ҳудудда жойлашган мол-мулк миқдорига боғлиқ бўлади.

Солиқларнинг ҳудудий бюджетларга нисбатан бундай тақсимланиши ҳудудларни солиқ йиғимлари борасида бир хил

шароитга келтиришга ва ҳудудий бюджетлар солиқ юklarининг тенг тақсимланишига имконият яратади. Бу ҳудудларнинг тенглашиши ва аҳоли даромадларини барқарорлаштириш мақсадида амалга оширилади.

Қуйидаги жадвалда 2000–2003 йиллар учун республика ва маҳаллий бюджетларининг давлат бюджетида тутган ўрнини кўриб ўтамиз.

2 – жадвал

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларида республика ва маҳаллий бюджетларининг тутган ўрни²⁹

Даромадлар	2001 йил	2002 йил	2003 йил
Давлат бюджети шу жумладан:	1295411,1	1864103	2309000
Республика бюджети (млн.сўм)	720629,2	1034145	1266851,8
Давлат бюджетига нисбатан салмоғи (фоизда)	55,6	55,5	54,9
Маҳаллий бюджетлар (млн.сўм)	549116,7	750387,7	1042147,5
Давлат бюджетига нисбатан салмоғи (фоизда)	42,4	40,3	45,1

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2001 йилда маҳаллий бюджетларни давлат бюджети даромадларидаги салмоғи 42,4 фоизни ташкил этган бўлса, 2003 йилда 45,1 фоизга етган. 2002 йилда бу кўрсаткич тушиб кетган. Маҳаллий бюджетлар даромадлари ошиши кузатилса-да, барибир улар ўз харажатларини қоплай олмайдилар. Шунини инобатга олиб, ҳар йили республика макроеқтисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари тасдиқланганда ажратмалар меъёрлари ҳам белгиланади.

Ажратмаларни амалга оширишда ҳудуддан ундирилаётган умумдавлат солиқлари ёки айрим солиқ турлари давлат бюджетига ўтказилмасдан маҳаллий бюджет ихтиёрига

²⁹ Жўраев А. Солиқларнинг бюджет тизими бўғинлариаро тақсимланиши. «Бозор, пул ва кредит». №11, 2004 й.

қолдирилади. Бу ўз навбатида солиқлардан йиғилган маблағларни икки марта айланишини олдини олади.

3 – жадвал

**Умумдават солиқларидан Қорақалпоғистон Республикаси
бюджети, вилоятлар маҳаллий бюджетлари ва Тошкент шаҳри
бюджетларига ажратмалар меъёри³⁰**

Худудлар номи	Қўшмадан қилинган солиқ	Даромад (фоьал) солиғи	Жамъоний шахслар даромади солиғи	Ягона солиқ	Ягона ер солиғи	Ақсиллар			Гуруҳ ёрмаси
						Ақсигорал маҳсулотларга	Ташқари маҳсулотларга	Жамъоний шахслар даромади ақсигорал ёрмаларига	
Қорақалпоғистон Республикаси	100	100	100	100	85	25	100	100	50
Андижон вилояти	100	100	100	100	70	25	100	100	50
Бухоро вилояти	35	29	50	50	70	25	100	100	50
Жиззах вилояти	100	100	100	100	70	25	100	100	50
Қашқадарё вилояти	96	86	100	50	70	25	100	100	50
Навоий вилояти	56	58	50	50	70	25	100	100	50
Наманган вилояти	100	100	100	100	70	25	100	100	50
Самарқанд вилояти	100	100	100	100	70	25	100	100	50
Сурхондарё вилояти	100	100	100	100	70	25	100	100	50
Сирдарё вилояти	40	40	50	50	70	25	100	100	50
Тошкент вилояти	64	54	100	50	75	25	100	100	50
Фарғона вилояти	100	100	100	100	70	25	100	40	50
Хоразм вилояти	100	100	100	100	85	25	100	100	50
Тошкент шаҳри	6	7	13	50	—	25	30	100	50

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, Тошкент шаҳри ва вилояти, Қашқадарё, Бухоро, Сирдарё ва Навоий вилоятларидан ташқари барча вилоятларда ажратмалар меъёри 100 фоизга тенг. Бу ерда худудларни тенглаштириш мақсадида солиқларнинг тақсимот вазифаси катта роль ўйнамоқда. Кам ривожланган худудларда солиқ тушумлари ушбу худудлар ҳисобида қолмоқда (масалан, Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти).

³⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 30 декабрдаги «Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар прогнози ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2003 йилги параметрлари тўғрисида»ги 455 – сон қарори.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунининг 5-моддасида бюджет тизимининг асосий тамойиллари белгиланган бўлиб, унга мувофиқ бюджетларни шакллантиришда турли даражадаги бюджетлар ўзаро боғлиқлиқдиги ҳамда Давлат бюджети баланслигини таъминлаши шарт. Республика бюджетидан субвенциялар ва дотациялар Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларидан бюджет субвенциялари ва дотациялари туманлар ва шаҳарлар бюджетларига тегишли тасдиқланган бюджетлар доирасида ажратилади.

Маҳаллий бюджетларнинг бу даромад турининг ўзига хос томонлари мавжуд. Юқори бюджетлардан ажратилаётган субвенция ва дотациялар бошқа даромад турларидан фарқ қилиб, бу даромад турлари йил бошида тасдиқланган режа асосида олинади, яъни бу даромад турларига йил давомида ўзгартиришлар киритилмайди.

Маҳаллий бюджетлар учун 2002 йилда тасдиқланган дотацияларни маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришдаги ўзига хос томонларини қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

4 – жадвал

Маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришда умумдавлат солиқлари ва дотацияларнинг ўрни³¹

Даромад турлари	Режа		Фарқи	
	тасдиқланган	аниқланган	сумма	фонд
Умумдавлат солиқларидан ажратилган солиқлар	11999425	15342091	3342666	127,8
Бириктирилган солиқлар	1839632	2729981	890349	148,4
Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар – жами	2912800	3124480	211680	107,2
Даромадларнинг жами	16751857	21196552	4444695	126,5
Дотациялар	12271100	1227100	0,0	100,0

³¹ Жўраев А. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. Т., Фан, 2004.

Жадвалда кўриб турганимиздек, юқори бюджетлардан маҳаллий бюджетларга бериладиган дотациялар маҳаллий бюджетларнинг муҳим даромад манбаи бўлиб ҳисобланмоқда.

Агар солиқлар ва йиғимлар шаклидаги даромад манбалари йил бошида тасдиқланган режага нисбатан йил давомидаги ўзгаришлар билан йил охиридаги аниқланган режа бўйича ўртача 26,5 фоизга ошган бўлса, дотация тасдиқланган режа даражасида қолмоқда.

Дотация услублари маҳаллий бюджетларнинг республика бюджетига мурожаат этиш лозимлигини билдириб, уларни ҳудудлардаги боқибегамликни кучайтиради.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг бюджетга тўлиқ тушишини ташкил қилиш, уларнинг зиммасидаги асосий вазифа ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети таркибини таҳлил қилганда асосий ўринни эгри солиқлар, юридик шахслар даромад солиғи ва жисмоний шахслар даромад солиқлари асосий ўринни эгаллайди. Яъни, бизнинг давлатимиз бюджетида тўғри солиқлар иккинчи ўринда, эгри солиқлар улуғи бўйича биринчи ўринда туради. Ривожланган давлатлар бюджети таркибида бунинг тескарисини кўришимиз мумкин. Тўғри солиқларнинг бюджет даромадларида биринчи ўринда туриши мамлакатда яратилган даромаднинг юқорилигидан далолат беради. Чунки, тўғри солиқлар асосан даромаддан ва мол-мулклар қийматидан олинади.

Ривожланган давлатлар бюджет таркибини ўрганадиган бўлсак, асосий ўринни 5–6 та солиқ турлари эгаллайди. Бюджет таркибига назар солсак, дунёнинг ривожланган давлатларида асосан жисмоний шахслар даромад солиғи, ижтимоий суғурта

фондига ажратмалар, маҳсулот ва ишлар учун солиқлар энг юқори кўрсаткичга эга. Ривожланган давлатлардан АҚШ ва Канадада жисмоний шахслар даромад солиғи бюджет даромадларида юқори ўринни эгаллайди.

5 – жадвал

Ривожланган давлатларда солиқларнинг ўзаро алоқаси³²

Давлатлар	Жами солиқ тушумлари	Даромад солиғи		Ижтимоий сугурта фондига ажратмалар	Товарлар ва хизматлар солиқлари	Бошқа солиқлар
		Жисмоний шахслар	Ҳуқуқий шахслар			
АҚШ	100	37,6	9,6	23,5	17,2	12,1
Канада	100	37,7	8,9	16,0	24,9	12,5
Буюк Британия	100	25,9	10,5	16,8	35,2	11,6
Франция	100	14,1	3,8	39,6	27,3	15,2
Германия	100	24,7	3,8	38,1	27,9	5,5
Италия	100	25,1	9,2	30,5	25,9	9,3
Япония	100	20,2	16,4	32,8	15,4	15,2

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ҳуқуқий шахслар даромад солиғи ривожланган давлатларда бюджет даромадларида кам салмоққа эга. Фикримизча, аҳолининг даромад солиғи бюджет даромадларида катта салмоққа эга бўлиши ва бу мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини юқорилигидан далолат беради. Республикамызда бу кўрсаткичнинг бюджет даромадларидаги салмоғи 10 – 15 фоизлар атрофида тебраниб туради.

Солиқларни миллий иқтисодиётда тутган ўрни ва ролини кўришда мамлакатимиз давлат бюджетини таҳлил қилиш лозим. Шунда солиқларнинг бюджет даромадларини шакллантиришдаги

³² Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл.авторов; Под общ.ред. А.Г.Грязновой. – М., Финансы и статистика, 2002. стр - 623.

аҳамияти қанчалик зарурлиги келиб чиқади. Ўзбекистон Республикасида солиқлар бюджет даромадларини 70 фоиздан ортиқ қисмини бевосита шакллантиради. Бу ривожланган давлатлар кўрсаткичларидан бир мунча паст ҳисобланади.

6 – жадвал

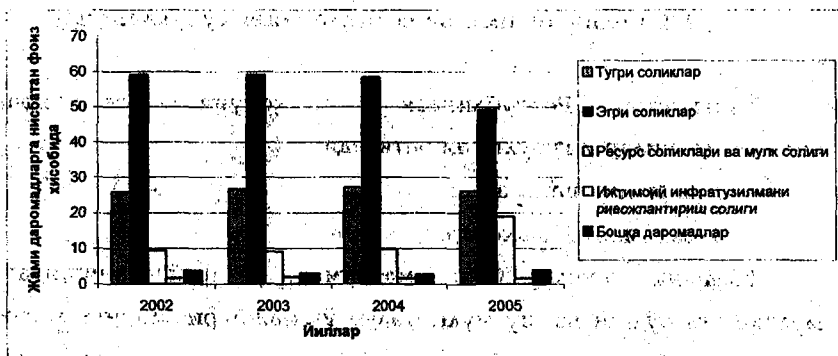
**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг
2003–2005 йиллардаги даромадлари³³**

Кўрсаткичлар	2003 йил		2004 йил		2005 йил (прот.)	
	млн.сўм	%	млн.сўм	%	млн.сўм	%
I. Мақсади фондаларсиз даромадлар	2 309 000,0	74,8	2621300	73,7	3310854	70,0
1. Тўғри солиқлар	618 000,0	26,8	714088	27,2	865830	18,3
2. Эгри солиқлар	1 367 500,0	59,2	1532944	58,5	1627910	34,4
3. Ресурс солиқлари ва мулк солиғи	209 100,0	9,1	260100,3	9,9	629770	13,3
4. Ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи	45 700,0	2,0	45734,2	1,7	52169,4	1,1
5. Бошқа даромадлар	68 700,0	3,0	68433,4	2,6	135175	2,9
II. Мақсади фондалар даромадлари	778 328,1	25,2	936386,6	26,3	1274001	26,9
III. Молия вазирлиги ҳузуридаги мактаб таълимни ривожлантириш бюджетдан ташқари фонди даромадлари	-	-	-	-	146007	3,1
Σ Жами даромадлар (I+II+III)	3 087 328,1	100	3557687	100	4730862	100

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, бюджет даромадларида асосий ўринни эгри солиқлар, кейин эса тўғри солиқлар ва ресурс солиқлари эгаллайди.

Охириги йилларда ресурс солиқларининг ҳам бюджет даромадларидаги улуши кўпайгани кузатилган. Тўғри солиқларнинг камайиши бу ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш учун давлатимизнинг олиб бораётган солиқ сиёсатининг асосидир.

³³ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

2 — диаграмма. Давлат Бюджети даромадларида солиқларнинг ўсиши.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида эгри солиқлар узоқ давр фискал функцияни бажариш учун хизмат қилади. Бизнинг республикамизда ҳам худди шундай ҳолат руй бераётти. Эгри солиқлар бюджет даромадларини 60 фоизга яқинини шакллантиряпти. Тўғри солиқлар бюджет даромадларида 25–27 фоизни ташкил этса, ресурс солиқлари эса, 10 фоизга яқинини ташкил этипти. Ресурс ва мол-мулк солиқларини охириги йилларда ўсиш суръатларини юқори бўлиши, уларнинг ставкаларига боғлиқ бўлиб, ҳукумат томонидан табиий ресурслар ва мол-мулклардан оқилона фойдаланишни ташкил этиш ҳамда тежамкорликни ошириш мақсадида юритилаётган солиқ сиёсатининг натижасидир.

1.3. Солиқ тизими ва солиқларнинг гуруҳланиши

Ўзбекистон Республикаси солиқ қонунчилигига биноан солиқ тўловчилар 2 гуруҳга ажратилади:

- юридик шахслар;
- жисмоний шахслар.

Юридик шахслар бизга маълумки, ўз фойдаланишидаги мулкка эга бўлган ва шу мулк билан ўз мажбуриятларига жавоб берадиган, бухгалтерия баланси ва банкда ҳисоб рақамига эга бўлган шахслар тушунилади. Жисмоний шахслар эса юридик шахс мақомини олмаган шахслардир. Бундай шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқароси, фуқаролиги бўлмаганлар ва чет эл мамлакатлари фуқаролари киради.

Юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар марказлашган пул фондини ташкил этади, яъни бюджетни, барча солиқлар ва тўловлар унга келиб тушади. Тўланаётган солиқлар ва тўловларнинг моҳияти битта ва улар бир-бири билан ўзаро боғланган, яъни бирининг суммаси ошса, иккинчисиники камаяди. Шу фикрлардан келиб чиқиб, солиқ тизимига шундай таъриф беришимиз мумкин: «Бир хил моҳиятга эга ва ўзаро муносабатда боғлиқ бўлиб, марказлашган пул фондини ташкил этадиган солиқ ва йиғимлар турларнинг йиғиндиси солиқ тизимини ташкил этади». Бу таърифда солиқ ва йиғимлар ягона моҳият, яъни «мажбурий характерга эга бўлган муносабат» ва уларнинг бир-бири билан боғлиқлиги ва ниҳоят, бюджетга тушишини кўрсатади. Бу Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси мазмунига мос келади.

Солиқ тизимини мамлакатимизда икки поғонали тизими амал қилади. Яъни, умумдават солиқлари ва маҳаллий солиқлар.

Умумдавлат солиқлари республика бюджетига бориб тушади ва марказлаштирилган ҳолда макродаражадаги вазифаларни ҳал қилиш учун сарфланади. Маҳаллий солиқлар маҳаллий бюджетларга тушиб, маҳаллий ҳокимият органларининг вазифа ва тадбирларига сарфланади.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 5—8 моддаларига биноан солиқ тизими қуйидаги таркибга эга:

7 — жадвал

Умумдавлат солиқлари	Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар
1. Ҳуқуқий шахсларнинг даромадига солиқ	1. Мол — мулк солиғи
2. Жисмоний шахсларнинг даромадига солиқ	2. Ер солиғи
3. Қушилган қиймат солиғи	3. Кичик бизнес учун ягона солиқ
4. Акциз солиғи	4. Ижтимоий инфратузилмани ривож — лантириш ва ободонлаштириш солиғи
5. Ер остидан фойдаланиш солиғи	5. Жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқил —ғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ
6. Экология солиғи	6. Савдо ҳуқуқи йиғими, шу жум — ладан, алоҳида товар турларини сотиш лицензия йиғими
7. Сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи	7. Ишбилармонлик билан шуғулла — нувчи ҳуқуқий ҳамда жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш йиғими
8. Савдо ташкилотларининг ялпи даромад солиғи	
9. Божхона божи	
10. Давлат божи	
11. Қимматли қоғозларни рўйхатдан ўтказиш йиғими	
12. Бошқа даромадлар	

Жадвалдан кўриниб турибдики, Солиқ Кодексида 8 та умумдавлат солиқлари ва 5 та маҳаллий солиқлар кўрсатилган. Солиқлар ва йиғимларнинг жами йиғинди суммаси солиқ юки тушунчасини келтириб чиқаради.

Солиқлар солиққа тортиш объектига қараб, 3 гуруҳга бўлинади:

1. *Оборотдан олинадиган солиқлар;*
2. *Даромаддан олинадиган солиқлар;*

3. Мол-мулк қийматларидан олинадиган солиқ.

Оборотдан олинадиган солиқларга ҚҚС, акциз солиғи, божхона ва ер ости бойликлари қийматидан олинадиган солиқлар киради.

Даромаддан олинадиган солиқларга ҳуқуқий шахсларнинг даромадига, жисмоний шахсларнинг даромадига солинадиган солиқ ва савдо ташкилотларининг ялпи даромадидан олинадиган солиқлар киради. Бу гуруҳ солиқларига ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ҳам киради.

Мол-мулк қийматидан олинадиган солиқларга мол-мулк солиғи, ер солиғи, ер остидан фойдаланиш солиғи, экология солиғи ва бошқалар киради.

Иқтисодий моҳиятига қараб солиқлар тўғри ва эгри солиқларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикасида тўғри солиқлар таркибига қуйидаги солиқлар киритилади:

- ҳуқуқий шахслар даромад (фойда) солиғи;
- тадбиркорлик билан шугулланувчи жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғи;
- жисмоний шахслар даромад солиғи;
- кичик корхоналардан ундириладиган ягона солиқ;
- мол-мулк солиғи;
- ер солиғи;
- ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- экология солиғи;

Тўғри солиқлар корхоналар молиявий фаолиятига ва уларнинг инвестицион фаолиятига салбий таъсир этишини ҳисобга олиб, мамлакатимиз солиқ тизимида уларнинг

ставкаларини пасайтириш сиёсати олиб борилаётганда. Бу корхоналар даромадларини ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилашга ўз таъсирини кўрсатмоқда.

1.4. Солиқлар статистикасининг назарий асослари

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўзининг бюджет, пул, молия-кредит тизимига эга бўлди. Шу қаторда ўзининг мустақил солиқ сиёсатини олиб бормоқда. Чунки, бюджет муносабатларини шакллантиришда муҳим восита солиқ тизими ҳисобланади. Республикамизда солиқ тизими йилдан — йилга такомиллашиб, унинг давлат бюджети даромадларидаги салмоғи ортиб бормоқда. Аммо бу тушумлар ортиши ёки камайиши, айрим солиқ турлари динамикаси кескин ортиши ва уларни доимий равишда таҳлил қилиб бориш, ўз усуллари ёрдамида таҳлил қилиш бугунги кунда солиқ статистикаси фанига юклатилган.

Солиқ статистикаси фанини ўқитиш солиқ амалиётида адашмаслик, унинг тушумлари ортиб боришига ёки камайишига қандай омиллар таъсир этади ва келажақда солиқ кўрсаткичларини башоратлашда базис даври кўрсаткичларидан фойдаланиб режалаштириш ва катта муваффақиятларга эришиш учун ҳам зарурдир.

Солиқ статистикаси фани иқтисодиёт назарияси ва статистика фанлари билан чамбарчас боғлиқ. Чунки, солиқ статистикаси фанининг қонуниятлари умумиқтисодий назария ва статистика фанлари қонуниятларидан четга чиқиб кетолмайди, улар асосида иш кўради. Бу фан молия, солиққа тортиш, бухгалтерия ҳисоби ва олий математика фанлари билан ҳам узвий боғлиқ ва у мазкур фанлар усулларидан фойдаланади, таҳлиллар олиб боради.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида корхоналар, фуқаролар ва давлат ўртасидаги алоқалар фақатгина солиқ

орқали амалга оширилади. Солиқ давлат учун ҳам, корхона ва фуқаролар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга саналади. Чунки солиқларни тўлаш, уларни таҳлил қилиш ҳар қандай жамиятнинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Ҳар қандай фан ҳам ўз предметига ва ўрганиш объектига эга бўлиши керак. Статистика фани ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларни, уларнинг миқдорий томонларини сифатидан ажратмаган ҳолда ўрганади. Агар ҳодисаларнинг фақат миқдор томонини ўрганадиган бўлса, у бу ҳодисанинг фақат рақамлардаги ифодаси бўлиб, унинг қандай қилиб бу ҳолатга келиб қолганлиги ёки унга таъсир этган омилларни кўрсата олмайди. Миқдор сифат билан ҳамланган вақтда ҳар қандай иқтисодий ҳодиса ягона бир бутунликда ҳодиса меъёрини ҳосил қилади. Ҳар қандай иқтисодий кўрсаткич сифат ва миқдорий томонларнинг ягона бирлигида тавдаланади. Солиқ кўрсаткичлари ҳам иқтисодиётнинг бир таркибидир. Солиқ назарияси фанининг предмети эса, солиқлар ҳаракатини ўрганишдир. Демак, юқоридаги таърифларга таяниб иш кўрадиган бўлсак, солиқ статистикаси фанининг предмети бўлиб, солиқ тизимидаги ҳодиса ва жараёнларни аниқ бир макон ва замонда, уларнинг миқдор томонини сифатидан ажратмаган ҳолда ўрганади. Яъни, у солиқ тизимидаги воқеа, ҳодиса ва жараёнларни, аниқ географик ҳудудда, маълум йиллар давомида миқдор томонларини ва бу миқдорларга таъсир этувчи омилларни биргаликда яхлит ўрганади. Бу ўрганишда солиқ статистикаси: усулларида фойдаланиб таҳлил қилади ва режалаштиради.

Фаннинг объекти бўлиб, солиқ ва солиққа тортиш тизимидаги воқеа, ҳодисалар ва жараёнлар ҳисобланади.

Ҳар қандай фан ўз объектини маълум усуллар ёрдамида ўрганади. Барча фанлар учун умумий усул — диалектика усулидир. Чунки бу усул ижтимоий ҳодисаларни ривожланиш жараёнида, ўзаро боғланган ҳолда ўрганишни тақозо этади. Ижтимоий — иқтисодий ҳодисаларда содир бўладиган барча ўзгаришларни туб сабаби, уларнинг ўзаро таъсирида бўлишидандир. Яъни, бирор ҳодиса ва жараёнларни ўрганаётганда ўзини алоҳида эмас, балки у нималар билан боғланган, шу боғланган жараёнлар билан ўрганиб, уларнинг шу ҳодисалар ўзгаришидаги салмоғини аниқлаб таҳлил қилади.

Солиқлар статистикасини ташкил этишда кўрсаткичлар тизими муҳим ўрин тутади. Солиқ статистикаси фанининг асосий вазифаларидан бири, унинг кўрсаткичлар тизимини яратиш, кенгайтириш ва улар устида таҳлиллар олиб бориш ҳисобланади. Солиқлар давлат бюджетини ташкил этишнинг муҳим йўналиши бўлиб, мураккаб тизим ҳисобланади. Авваламбор, кўрсаткичлар тизими бюджет даромадларини маълум вақт миқёсида, алоҳида, ҳудудий, солиқлар гуруҳлари бўйича фарқ қилишини ўзида акс эттириши керак. Бозор шароитида солиқ тўлашга ва солиқ тушумларига турли хил омиллар таъсир этади. Шу сабабли солиқлар эластиклиги, солиқларни динамик коэффициентлари ва солиқ тушумлари индекслари солиқ статистикаси кўрсаткичлар тизимида ўз аксини топиши лозим. Кўрсаткичлар тизимида энг асосийси динамика кўрсаткичлари, индекслар ва тушумларга таъсир этувчи омилларни эътиборга олган ҳолдаги кўрсаткичлар тизими ҳисобланади.

Солиқларни ҳар томонлама статистик ўрганиш учун унинг турлари ва тушумларини ифодаладиган статистик кўрсаткичлар тизимини яратиш бугуннинг талабидир.

Солиқ статистикасини ўрганишда қўлланиладиган статистик кўрсаткичлар тизими қуйидагича:

- юридик шахслар даромад солиғи;
- жисмоний шахслар даромад солиғи;
- мол – мулк солиғи;
- ер солиғи;
- савдо ташкилотларининг ялпи даромад солиғи;
- қўшилган қиймат солиғи;
- акдиз солиғи;
- қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчиларининг ягона ер солиғи;
- ер остидан фойдаланганлик учун солиқ;
- сув ресурсларидан фойдаланиш солиғи;
- кичик корхоналарнинг ягона солиғи;
- солиқларнинг эластиклик коэффициенти;
- солиқларнинг динамик коэффициенти;
- солиқларнинг Ялпи миллий даромад бўйича эластиклик коэффициенти;
- солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи;
- солиқ тушумлари индекслари.

Бу кўрсаткичлар ёрдамида солиқлар динамикаси, айрим солиқ турларини ўзгариши, шунингдек, солиқларнинг мамлакат иқтисодиёти учун муҳим жиҳатлари ўрганилади.

Солиқ статистикасида қўлланиладиган асосий тушунчалар тўғрисида таъриф бериб ўтамиз:

юридик шахсларнинг даромад (фойда) солиғи — корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар даромади (фойдаси) бир қисмининг бюджетта мажбурий тўловидир;

жисмоний шахсларни даромад солиғи — жисмоний шахсларнинг олган даромадлари бир қисмини бюджетта тўлашидир;

мол-мулк солиғи — юридик ва жисмоний шахслар мол-мулкка эга бўлганлиги учун тўланадиган солиқ;

ер солиғи — юридик ва жисмоний шахсларнинг ердан фойдаланганлик учун бюджетта тўланадиган тўлови;

савдо ташкилотларининг ялпи даромад солиғи — солиқ даромад солиғидан фарқли бўлиб, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун 6 та (экология солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ер остидан фойдаланганлик учун солиқ, ер солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, бошқа солиқлар ва йиғимлар) солиқ тури ихчамлаштирилган;

қўшилган қиймат солиғи — ишлаб чиқариш, товарлар (ишлар, хизматлар) сотиш ва Ўзбекистон ҳудудига товарлар (ишлар, хизматлар) импорт қилиш жараёнида қўшилган қийматнинг бир қисмини бюджетта ажратиш;

акциз солиғи — эгри солиқ сифатида соф даромаднинг бир қисми бўлиб, у баҳо ичида ҳамда қўшилган қиймат солиғи базасида ҳисобланади;

қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғи — ер солиғидан фарқ қилиб, қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилари учун 8 та (даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, экология солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ер остидан фойдаланганлик учун

солиқ, ер солиғи, мол—мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, бошқа солиқлар ва йиғимлар) солиқ тури ихчамлаштирилган;

ер остидан фойдаланганлик учун солиқ — ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланишни амалга оширишда туланадиган солиқлар;

сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ — ўз фаолиятида сувдан фойдаланувчи юридик шахслар тулайдиган солиқ тури;

кичик корхоналарнинг ягона солиғи — кичик корхоналар учун умумдавлат ва маҳаллий солиқлар ўрнига ягона солиқ тури;

солиқларнинг эластиклик коэффициенти — бу солиқ тушумларнинг ўзгаришини, солиққа тортиладиган базани ўзгаришига нисбати ҳисобланади;

солиқларнинг динамик коэффициенти — солиқлар динамикаси олинган солиқ суммасини ялпи ички маҳсулот нисбий ўсишига нисбатан олинади;

солиқларнинг ялпи миллий даромад бўйича эластиклик коэффициенти — солиқ тушумларининг ўзгаришини ялпи миллий даромад ўзгаришига нисбати орқали ҳисобланади;

солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи — алоҳида солиқ турларини бюджет даромадларидаги салмоғи ҳисобланади ва баҳоланади;

солиқ тушумлари индекслари — солиққа тортиладиган база, солиққа тортиладиган даромад ва солиқ ставкалари ўртасидаги боғланишни ифодалайдиган кўрсаткич ҳисобланади.

Юқоридаги тушунчалар солиқ статистикасининг асосий терминлари бўлиб, кейинги бобларда бу кўрсаткичлар тўғрисида батафсил тўхталиб ўтамыз.

1.5. Солиқлар статистикасини ташкил этишда ахборот манбалари

Ҳар қандай статистик таҳлил олиб бориш учун маълумот манбалари жуда катта аҳамиятга эга. Чунки олиб борилаётган таҳлиллар шу маълумотлар асосида иш кўради ва ўз объектини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади. Ахборот манбаларини шакллантириш ва такомиллаштириш солиқ статистикасининг муҳим вазифаларидан биридир.

Солиқ тизимида олиб борилаётган иқтисодий сиёсат ва бу сиёсатнинг муваффақиятли тугаши учун кўрсаткичлар доимий равишда таҳлил қилиниб, ўрганилиб борилишини тақозо этади. Агар кўрсаткичлар динамикаси ўрганилмаса, тенденциялар кўзатилмаса, олиб борилаётган сиёсат боши берк кўчага кириб қолиши мумкин. Таҳлилни амалга ошириш учун албатта ахборот манбалари жуда муҳим бўлиб, уни вақт ва жараёнлар ўзгариши билан такомиллаштириб бориш керак бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси бўтун республика статистикаси устидан умумий раҳбарликни амалга оширади, ягона методология асосида статистик кузатиш ўтказади ва бошқа маълумот манбаларига эга бўлган давлатни бошқариш органлари билан ўзаро алоқада бўлади. Давлат Статистика Қўмитаси дастурига кирган барча дастурлар ҳамма даражадаги статистика учун мажбурий ҳисобланади ва барча маълумотлар республика миқёсида йиғилади. Шу жумладан, солиқ статистикаси учун ҳам муҳим бўлган мавжуд маълумотлар йиғилади.

Республика миқёсида барча юридик ва жисмоний шахслар олаётган даромадлари, мол-мулклари, ер ва бошқалар учун солиқ тўлайдилар. Улар ўз навбатида солиқ идораларида ва статистика

органларида ҳисобга олиб борилади. Юридик шахслар солиқлари уларнинг солиқ ва статистика органларига топширган ҳисоботлари асосида ҳисобга олинади. Ушбу ҳисоботлар асосида кўрсаткичлар дастлаб, туман миқёсида, кейинчалик вилоят ва республика миқёсида йиғиб жамланади. Маълумотларни йиғишда статистика ва солиқ идоралари томонидан жорий этилган ҳисоботлар амал қилади.

Бу ҳисобот асосан йиллик бухгалтерия ҳисоботи ҳисобланади (3-илова). Солиқ статистикаси учун йиллик ҳисобот таркибидаги асосий маълумот манбаси «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботи» (4-илова) ва шу ҳисоботта

илова сифатида «Бюджетта тўловлар тўғрисидаги маълумот»

(5-илова) асос бўлиб хизмат қилади. «Бюджетта тўловлар тўғрисидаги маълумот»да юридик шахсларнинг маҳаллий ва давлат бюджетига тўлаган барча солиқлари кўрсатиб ўтилади. Ушбу маълумотномада солиқларнинг номи, ҳисобланган миқдор ва ҳақиқатда тўланган миқдор кўрсатиб ўтилади. Бу маълумот дастлаб туман статистика органларида йиғилиб, кейинчалик вилоят ва республика миқёсида жамланади. Бу албатта, солиқ статистикасини ташкил этишда муҳим ахборот бўлиб хизмат қилади.

Бизнинг фикримизча, ушбу маълумотномани бир оз кенгайтирилган тартибда жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Чунки, бунда солиқларни таҳлил қилиш анча осонлашади, маблағ ва вақт ҳам тежалади. Яъни, унда қуйидагича ўзгартириш киритиш мумкин: ҳақиқатда тўланган солиқларни корхонанинг даромадларидаги салмоғи кўрсатилиб ўтилса мақсадга мувофиқ бўлади. Танланма кузатиш олиб боришда, корхонанинг тўлаган солиқларини таҳлил қилишда бу маълумот муҳим ахборот

ҳисобланади. Бу ерда фақатгина эгри солиқлар салмоғи кўрсатиб ўтилмайди, чунки уларни тўловчи корхона эмас, балки истеъмолчилардир. Унинг тузилиши қуйидагича бўлади:

8 – жадвал

**Солиқ статистикасини ахборот манбасини
такомиллаштириш бўйича таклиф қилинаётган жадвал тузилиши**

Солиқ курсаткичлари номи	Сатр коди	Ҳисобланган миқдор	Ҳақиқатда туланган миқдор	Солиқларни корхона даромадларидаги салмоғи
Тўғри солиқлар	010			
Эгри солиқлар	011			X
Бошқа солиқлар	012			

Юқоридаги жадвал асосида иш кўрилса, солиқ статистикасини йўлга қўйиш анча осон кечади.

Жисмоний шахслар солиқлари асосан декларация маълумотлари асосида йиғилади. Статистика органлари ишонч ҳосил қилиши учун фуқаролар солиқларини ҳисоб-китоб ишлари ва чоп этиладиган маълумотларда жамланган, қўшилган ҳолда келтирадилар.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, солиқлар, солиққа тортиш тамойиллари ва солиқ статистикаси тўғрисида ягона бир фикр йўқлиги, бу соҳада ҳали жуда кўп илмий-тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади. Солиқ тизимида статистик таҳлилларни олиб боришда маълумот манбалари муҳим аҳамият касб этиб, уни вақт ва жараёнларни ўзгариши билан такомиллаштириб бориш зарурияти туғилади.

2-боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА СОЛИҚЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ-СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

2.1. Тўғри (бевосита) солиқларнинг иқтисодий-статистик таҳлили

Солиқлар иқтисодий моҳиятига кўра ва ундирилиш объектига кўра маълум турларга бўлинади. Солиқларни айрим гуруҳларга бўлиш, уларнинг бажарадиган вазифаларидан келиб чиқади. Кўпчилик иқтисодий адабиётларда солиқлар икки турга бўлиниши асослаб келинади:

- тўғри солиқлар
- эгри солиқлар

Тўғри солиқларни тўғридан-тўғри солиқ тўловчиларнинг ўзи тўлайди. Солиқнинг ҳуқуқий ва ҳақиқий тўловчиси ҳам битта шахс бўлади. Бу солиқларга ҳамма даромаддан тўланадиган ва барча мулк солиқлари киради. Тўғри солиқлар тўғридан-тўғри даромаддан олинганлиги учун солиқ ставкасини камайтирилиши корхоналар даромадининг кўп қисмини уларга қолдирилиб, инвестицион фаолиятини кенгайтириш имконини беради. Эгри солиқларнинг ҳуқуқий тўловчилари маҳсулотни ортувчилар, иш, хизматни бажарувчилар, ҳамда хизмат кўрсатувчилардир, лекин солиқни ҳақиқатдан ҳам бюджетга тўловчилари товарни истеъмол қилувчилар, яъни ҳақиқий солиқ тўловчилар бу ерда яширинган. Бу солиқлар товар қиймати устига устама шаклида қўйилади. Эгри солиқлар таркибига ҚҚС, акциз солиғи, божхона божи, ер остидан фойдаланиш солиқлари киради.

Юқорида айтиб ўтилганидек, тўғри ва эгри солиқлар ягона солиқ тизимини ташкил этиб, бир-бири билан ўзаро боғланган. Умумий солиқлар суммаси ўзгармаган ҳолда бирининг ставкасини камайтириш, иккинчисининг ставкасини оширишни талаб этади.

Солиқларнинг тарихига назар ташлайдиган бўлсак, дастлаб тўғри солиқлар вужудга келган. Тўғри солиқлар солиққа тортишнинг барча тамойилларига мос келади ва тўла даражада солиқларнинг функцияларини бажаради. Давлат тизими ривожланиб, унинг функциялари кенгайиши билан зарур маблағларни фақат тўғри солиқлар орқали тўплаш имконияти пайдо бўлмагандан кейин эгри солиқлар пайдо бўлган ва амалиётга киритилган. Тўғри ва эгри солиқлар биргаликда яхлит солиқ тизимини ташкил этади. Баъзи адабиётларда тўғри ва эгри солиқлар бевосита ва билвосита солиқлар ҳам деб аталади.

Тўғри солиқларнинг асосий турларига юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи, аҳолидан олинадиган даромад солиғи ва мол – мулк солиқлари киради.

Тўғри солиқлар товар (иш, хизмат)нинг баҳосига таъсир кўрсатмайди. Лекин улар корхоналарнинг молия-хўжалик фаолиятига таъсир кўрсатади.

Қуйидаги жадвалда тўғри солиқларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига тутган ўрнини кўриб ўтаемиз.

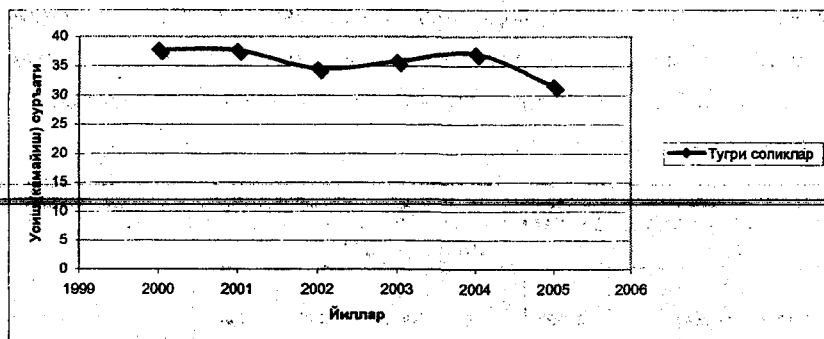
9 – жадвал

Тўғри солиқларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига даромадларидаги ўрни³⁴

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (прог.)	2005 йилда 2000 йилга нисбатан ўзгариши, пункт
Давлат бюджетига даромадлари – жами	100	100	100	100	100	100	X
Тўғри солиқлар (%)	37,8	37,7	34,6	35,8	37,1	31,6	-6,2

³⁴ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, 2000 – 2005 йилларда тўғри солиқлар салмоғи давлат бюджети даромадларида пасайиш тенденциясига эга бўлган. Бу халқаро бюджет амалиётида шаклланган тенденциялар нуқтаи назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Чунки, бозор муносабатлари шароитида тўғри солиқлар салмоғи бюджет даромадларида барқарор ва ўсиш тенденциясига эга бўлиши лозим.

1 – расм. Тўғри солиқларни давлат бюджети даромадларидаги салмоғи ўсиш (камайиш) суръати.

Ривожланган давлатлардан АҚШ, Буюк Британия ва Японияда давлат бюджети даромадларида тўғри солиқлар юқори салмоқни эгаллайди. Масалан, АҚШда тўғри солиқлар федерал бюджет даромадлари таркибида 90 фоиздан ошади, эгри солиқларнинг салмоғи эса, 5 фоизни ташкил этади.

Мамлакатимизда тўғри солиқларнинг бюджет тушумларидаги салмоғининг ўзгаришига асосий сабаб, уларнинг ставкаларини давлат томонидан мунтазам равишда пасайтирилишидир. Масалан, юридик шахслар даромад (фойда) солиғини кўрадиган бўлсак, 1998 – 2003 йилларда солиқ ставкаси

15 пунктта тушган ёки 43 фоизга камайган. Бу албатта солиқ тушумига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатади.

Тўғри солиқлар таркибини таҳлил қиладиган бўлсак, унда асосий ўринни жисмоний шахслар даромад солиғи эгаллайди. Ушбу солиқ тўғри солиқлар таркибида 2005 йилда 32,6 фоизни ташкил этмоқда. 2000 йилда бу кўрсаткич 31,8 фоизни ташкил этган эди. Ушбу солиқнинг 2000 йилдан бери ставкалари бир неча пунктта пасайтирилди, шу билан бирга у тўғри солиқлар таркибида ҳам, бюджет даромадларида ўсиш суръатига эга бўлди. Солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияси нуқтан назаридан бу ижобий ҳолат ҳисобланади.

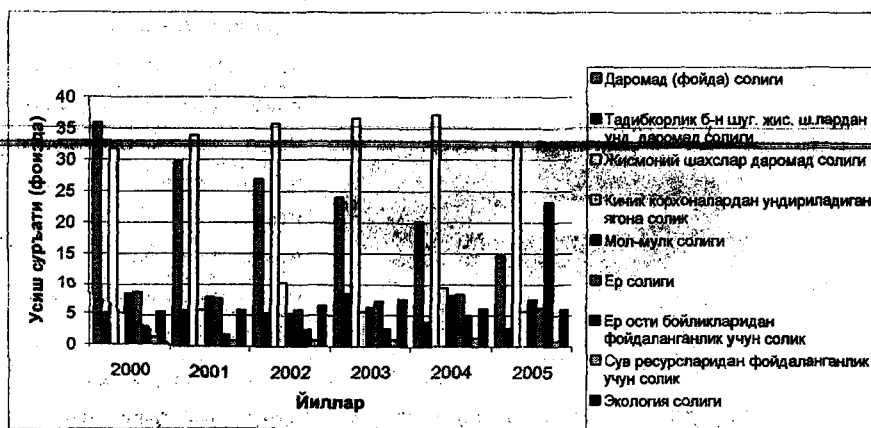
10 – жадвал

Ўзбекистон Республикасида тўғри солиқларнинг таркиби ва улуши³⁵

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005 (прог.)	2005 йилда 2000 йилга нисбатан ўзгариши, пункт
Тўғри солиқлар	100	100	100	100	100	100	X
Даромад (фойда) солиғи	35,9	29,8	27,0	24,0	20,2	14,7	-21,2
Тадибкорлик б – н шуг. жис. ш.лардан унд. Даромад солиғи	5,0	5,8	5,4	8,5	4,0	3,0	-2
Жисмоний шахслар даромад солиғи	31,8	33,9	35,8	36,6	37,1	32,6	+0,8
Кичик корхоналардан ундирилладиган ягона солиқ	-	5,9	10,3	5,6	9,5	5,7	+5,7
Юридик ва жисмоний шахслардан олинладиган мол – мулк солиғи	8,5	8,0	5,3	6,3	8,2	7,6	-0,9
Ер солиғи	8,8	7,8	5,9	7,3	8,4	6,2	-2,6
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ	3,2	1,9	2,7	2,9	4,8	23,3	+20,1
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	1,2	1,0	1,0	1,1	1,4	0,9	-0,3
Экология солиғи	5,6	5,9	6,6	7,7	6,1	6,0	+0,4

³⁵ www.mfu.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, тўғри солиқлар таркибида асосий ўринни жисмоний шахслар даромад солиғи, юридик шахслар даромад (фойда) солиғи ва охириги йилда ер остидан фойдаланиш солиғи эгалламоқда. Тўғри солиқлар таркибида энг катта ўсиш суръатига эга бўлган солиқ ер остидан фойдаланиш солиғи ҳисобланади, яъни бу кўрсаткич 2000 йилга нисбатан 2005 йилда 20,1 пунктка ўзгариши кузатилади.

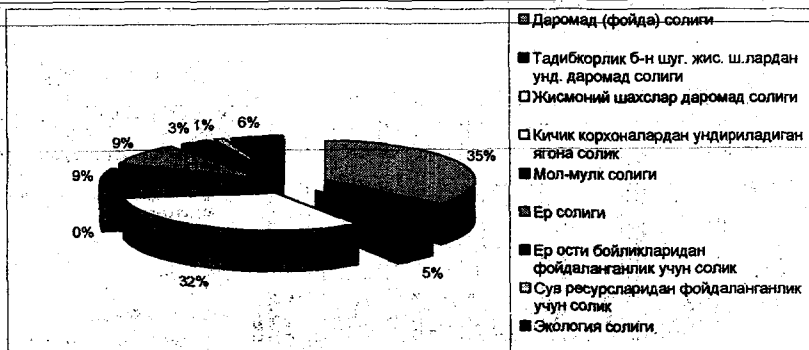
3—диаграмма. Тўғри солиқлар таркиби ва ўсиши.

Ушбу ҳолатни юқоридаги диаграммада яққол кўришимиз мумкин. Юридик шахслар даромад (Фойда) солиғи камайиш тенденциясига эга бўлса, жисмоний шахслар даромад солиғида ўсиш тенденцияси кузатиламоқда.

Кичик корхоналардан ундириладиган ягона солиқ ҳам тўғри солиқлар таркибида 2002—2004 йилларда катта ўсишга эга бўлган. 2005 йилга келиб эса, бу солиқ турида ҳам қисман пасайиш вужудга келди. Кичик корхоналарнинг тўғри солиқлар

таркибида камайишида уларнинг ставкаларини пасайтириш ва ҳукумат томонидан бу корхоналар фаолиятини ривожланиши учун шароит яратиш мақсадида солиқ муносабатларини такомиллашуви деб изоҳлашимиз мумкин.

Ер ва мол-мулк солиқлари ҳам тўғри солиқлар таркибида катта салмоққа эга. Бу солиқларни такомиллаштириш бугунги кунда давлат солиқ сиёсатининг устувор йўналишлари деб қаралмоқда.

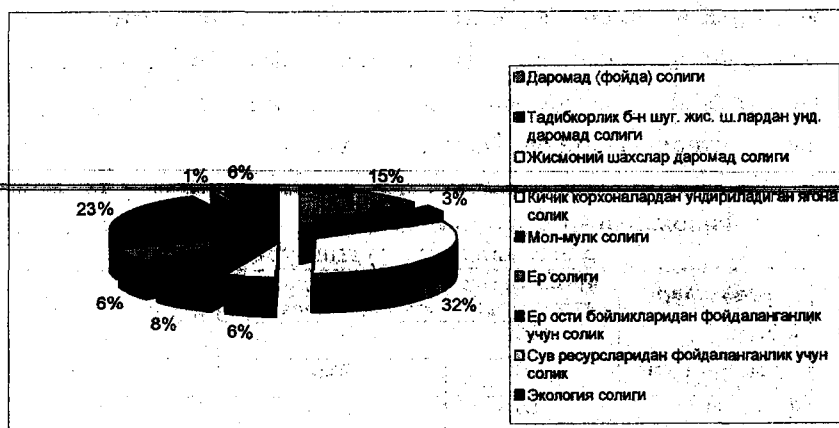
4 – диаграмма. 2000 йилда тўғри солиқлар таркиби (фоизда)

Юқоридаги диаграммада тўғри солиқларни 2000 йилдаги таркиби ва ҳар бир солиқ турларининг улушини яққол кўришимиз мумкин.

Ушбу жадвал ва диаграммалардан кўриниб турибдики, ҳозирги вақтда тўғри солиқлар ичида салмоғига кўра жисмоний шахслар даромад солиғи етакчилик қилмоқда. Бунинг асосий сабаби шундаки, мазкур солиқ кўпроқ ўзининг фискалик функциясини бажармоқда. Бу ҳолатни солиқ ставкаларининг нисбатан юқори эканлигида ва унинг паст ставкалари ҳам даромаднинг катта бўлмаган қисмига ўрнатилганлиги билан изоҳлаш мумкин. 2000 йилда ушбу солиқ учун 45 фоизлик энг юқори ставка белгиланиб, 4 поғонага бўлинган эди. 2001 йилдан

даромад солигини ҳисоблашни 3 поғонали тизими жорий этилди. Аммо, иш ҳақининг 10 баробаридан юқори бўлган даромадлардан энг юқори, яъни 36 фоизлик ставка билан солиқ олинадиган бўлди.

Қуйидаги диаграммада 2005 йилга келиб тўғри солиқлар таркиби қандай ўзгаришини кўришимиз мумкин.

5— диаграмма. 2005 йилда тўғри солиқлар таркиби (фоизда)

Ривожланган давлатларда жисмоний шахсларни даромад солиғига тортиш амалиётига қарайдиган бўлсак, АҚШда даромад солигининг 3 поғонали ставкаси амал қилиб, Федерал бюджетнинг 45–50 фоизини шакллантиради.

11 — жадвал

АҚШ Федерал Бюджетда даромад солиқларининг тугган ўрни³⁶

Солиқ тури	1999 й.	2000 й.	2002 й.
Федерал бюджетнинг жами даромадлари	100,0	100,0	100,0
Жисмоний шахслар даромад солиғи	49,3	48,8	48,6
Корпорациялар даромад солиғи	10,4	9,3	9,6

³⁶ Гофуров Ш. АҚШ солиқ сиёсати. «Солиқ ва боғжона хабарлари» газетаси, №8, 2004 йил.

АҚШ Федерал бюджетида жисмоний шахслар даромад солиғи салмоғига кўра биринчи ўринда туради. Давлат бюджетида даромад солиғининг салмоғи юқори даражада бўлиши бу мамлакат аҳолисининг турмуш даражасининг юқори эканлигини, яъни аҳолининг даромадлари кўплигини, аҳоли жон бошига ЯИМнинг юқорилигидан далолат беради.

Буюк Британияда ҳам ушбу солиқ 3 поғонали ставкада ундирилади, яъни 20 фоиз, 24 фоиз ва 40 фоиз. Бошқа ривожланган давлатларда ҳам жисмоний шахслар даромад солиғи ва ҳуқуқий шахслар даромад солиғи бюджет даромадларини шакллантиришда етақчи ўринни эгаллайди.

12 – жадвал

Ривожланган давлатларда даромад солиғининг бюджет даромадларида тутган ўрни³⁷

Давлатлар	Жами солиқ тушувлари	Даромад солиғи	
		жисмоний шахслар	ҳуқуқий шахслар
Канада	100	37,7	8,9
Буюк Британия	100	25,9	10,5
Франция	100	14,1	3,8
Германия	100	24,7	3,8
Италия	100	25,1	9,2
Япония	100	20,2	16,4

Хусусан, Канада, Буюк Британия, Германия ва Италияда жисмоний шахслар даромад солиғи юқори ўринда туради.

Бизнинг республикамизда 2000 йилгача бу солиқ тўғри солиқлар таркибида иккинчи ўринда турар эди. 2001 йилдан бошлаб ушбу солиқ тури биринчи ўринга чиқиб олди ва давлат бюджетининг 11–12 фоизини шакллантириб келди. Аммо 2005

³⁷ Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл. авторов; Под общ. ред. А.Г.Грязновой. – М.: Финансы и статистика, 2002. стр - 623.

йилда бу солиқ турининг бюджет даромадларидаги салмоғи 9,8 фоиз бўлиши кутилмоқда.

Хозирда мамлакатимиз солиққа тортиш тизimini такомиллаштириш мақсадида жисмоний шахслар даромад солигининг ставкаларини пасайтириш тенденциясини давом эттириш ва 3 поғонали солиқ ставкасидан 2 поғонали солиқ ставкасига ўтиш солиқ сиёсатининг асосий тамойилларидан ҳисобланади.

13 – жадвал

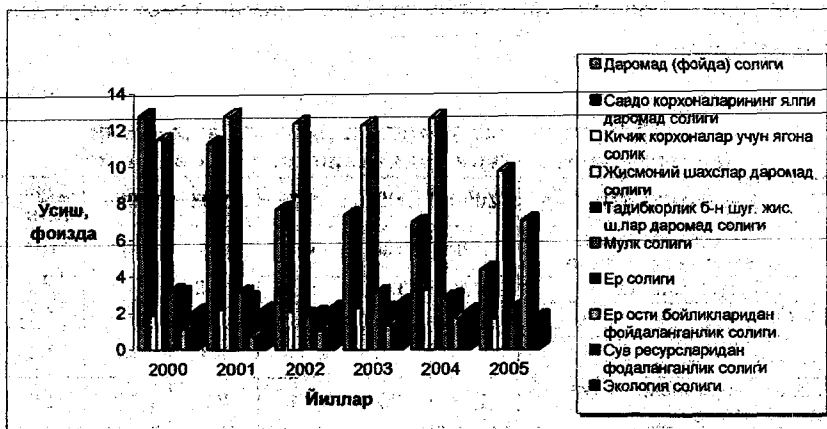
Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини шакллантиришда тўғри солиқларнинг ўрни ва роли³⁸

Кўрсаткич ва	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Давлат бюджет даромадлари – жами	100	100	100	100	100	100
Тўғри солиқлар	37,9	37,7	34,6	35,8	37,1	31,6
Даромад (фойда) солиғи	1,3	1,3	2,7	7,4	7,0	4,4
Савдо корхоналарининг яли даромад солиғи	–	–	3,1	2,9	2,7	1,4
Кичик корхоналар учун ягона солиқ	1,9	2,2	2,1	2,3	3,3	1,7
Жисмоний шахслар Даромад солиғи	11,5	12,8	12,4	12,3	12,7	9,8
Тадибкорлик б – н шўф. жис. ш.лар даромад солиғи	1,6	2,2	1,9	1,3	1,4	0,9
Мулк солиғи	3,2	3,1	1,8	3,1	2,8	2,3
Ер солиғи	3,1	2,8	2,0	2,2	2,9	1,9
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик солиғи	1,1	0,7	1,0	1,3	1,7	7,1
Сув ресурсларидан фойдаланганлик солиғи	0,5	0,4	0,3	0,4	0,5	0,3
Экология солиғи	2,1	2,2	2,3	2,6	2,1	1,8

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, давлат бюджетини шакллантиришда тўғри солиқлар таркибида иккинчи ўринда ҳуқуқий шахслардан олинadиган даромад (фойда) солиғи ҳисобланади. Ушбу солиқ тури 2000 йилда тўғри солиқлар

³⁸ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

таркибида 35 фоизни эгаллаган бўлса, 2005 йилга келиб бу 15 фоизга тушди. Таҳлил қилинаётган даврда бу солиқ турининг ставкаси 20 пунктка пасайтирилди ёки бу 57 фоизни ташкил этади. Шу нуқтани назардан бу солиқ турининг бюджет даромадларидаги салмоғи 8,4 пунктка камайди.

6 – диаграмма. Давлат бюджетини шакллантиришда тўғри солиқларнинг ўрни.

Солиқ тушумларига таъсир этувчи асосий омил – бу солиқ ставкаси ҳисобланади. Бизнинг республикамызда ҳам даромад (фойда) солиғининг ставкаси мунтазам пасайтирилиши ва бунинг натижасида ушбу солиқнинг бюджет даромадларидаги салмоғи пасайиб кетди. Лекин ушбу солиқ турида ставканинг пасайтириш сиёсати ўз натижасини бермади. Зеро, бундан кўзланган мақсад солиқ ставкасини пасайтириб, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бунинг натижасида кўпроқ даромад олиб бюджет даромадларини кўпайтириш эди.

Ривожланган давлатларда ҳуқуқий шахслар даромад (фойда) солиғи (корпорациялар даромад солиғи) ставкалари Ўзбекистондан амал қилиб турган ставкалардан бир мунча юқори ҳисобланади. Масалан, АҚШда — 34 фоиз, Буюк Британияда — 33 фоиз, Францияда — 36,6 фоиз, Германияда — 45 фоиз, Японияда — 42 фоиз ва Канадада — 25 фоизни ташкил этади.

Марказий ва Ғарбий Европа давлатлари бюджетлари таркибини ўрғанадиган бўлсак, тўғри солиқлар, асосан, жисмоний шахслар даромад солиғи ва корхоналар даромад (фойда) солиқлари бюджетда ҳал этувчи ролни бажаради.

14— жадвал

Марказий ва Ғарбий Европа давлатларида тўғри солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи³⁹

Курсаткичлар	Болгария		Венгрия		Польша		Руминия	Чехия	
	1993	2000	1990	2000	1992	2000	1999	1994	1999
Даромадлар — жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Фойда солиғи	14,5	9,9	22,3	9,5	16,2	12,6	18	16,5	8,6
Даромад солиғи	10,6	10,4	8,2	18,7	23,1	17,8	7,7	1,5	7,2

Жадвал маълумотларидан шуни кўриш мумкинки, Марказий ва Ғарбий Европа мамлакатлари бюджет даромадларида жисмоний шахслар даромад солиғи ва ҳуқуқий шахслар даромад (фойда) солиқлари мамлакатимиз бюджети кўрсаткичларидан кескин фарқ қилмас экан.

Республикамызда даромад (фойда) солиғининг ставкасини янада пасайтириш солиқ ундиришнинг қуйи поғонасига яқинлашиб қолганлигимиз туфайли мақсадга мувофиқ эмас. Айти пайтда хорижий мамлакатларда даромад (фойда) солиғи — корхоналарнинг барча харажатларини чегирилганда тўланадиган

³⁹ Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл. авторов; Под общ. ред. А.Г.Грязновой. — М., Финансы и статистика, 2002. стр. — 628.

корпоратив солиқ 18 фоиздан 45 фоизгача бориб етади. МДХ мамлакатлари орасида энг қуий ставка Ўзбекистонда — 15 фоиз. Бошқа МДХ мамлакатларига назар ташлайдиган бўлсак, Россияда — 24 фоиз, Украинада — 30 фоиз, Венгрияда — 18 фоиз ва энг юқори ставка Германияда — 45 фоизни ташкил этади.

Республикамыз тўғри солиқлари таркибида сезиларли салмоқни эгаллайдиган солиқ турларидан бири бу кичик корхоналардан ундириладиган ягона солиқ ҳисобланади. Ушбу солиқ тури 2001 йилда тўғри солиқлар таркибида 5,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 5,7 фоизга тенг бўлди. Худди шу даврда давлат бюджетида ушбу солиқнинг салмоғи 1,9 фоиз бўлган бўлса, 2005 йилда бу кўрсаткич 1,7 фоиз бўлиши кутилмоқда. Аммо, 2004 йилда бу кўрсаткич 3,3 фоизни ташкил қилар эди. Бу солиқ турининг давлат бюджети таркибидаги салмоғининг 1,6 фоизга камайиши ҳукуматимиз томонидан кичик бизнес субъектларини ривожланишига қаратилган чора-тадбирларининг самарасидир. Таҳлил қилинаётган шу даврда, яъни 2000 йилда бу корхоналар томонидан ишлаб чиқариш ЯИМнинг 29,1 фоизини ташкил этган бўлса, 2004 йилда бу 36 фоизга тенг бўлди. Бу солиқларнинг рағбатлантирувчилик нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

Тўғри солиқлар таркибида ер ва мол-мулк солиқларининг салмоғи 2000 йилга нисбатан 2005 йилда 3,5 пунктка камайган. Бундай ўзгаришнинг асосий ҳиссаси ер солиғига тўғри келади. Бугунги кунда мамлакатимиз солиқ қонунчилигида ер солиғининг солиққа тортиш объекти бўлиб, ер майдони ҳисобланади. Ер солиғини ҳисоблашда унинг рағбатлантирувчилик ролини оширишга қаратилган ҳисоб механизмини ишлаб чиқиш лозим.

Чунки, ер эгаси ердан қанча даромад олишидан қатъи назар бир хил солиқ тўлайди. Бу ўз навбатида ердан фойдаланишга нисбатан қизиқиш уйғотмаслиги ёки ерга нисбатан лоқайдликни келтириб чиқаради. Фикримизча, ер солиғини ҳисоблашда ерларни унумдорлик даражасига қараб маълум бир қиймадини ҳисоблаб чиқариш мақсадга мувофиқ. Бу бюджет даромадларида ер солиғи суммасини камайтирмайди ва ер майдонига эга бўлган ишлаб чиқарувчиларда ерга бўлган муносабатни ўзгартиради.

Мол-мулк солиғи тўғри солиқлар ичида 2000 – 2005 йилларда 7–8 фойзни ташкил этган. Бу солиқни мамлакатимизда жорий этишдан мақсад ишлаб чиқарувчиларни асосий фондлардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш мақсадида жорий этилган. Аммо, бугунги кунда республикамизда мавжуд бир қанча завод, фабрика ва ишлаб чиқариш корхоналарини келтиришимиз мумкинки, булар тўлиқ ишлаб чиқарини қуввати билан ишламаяпти. Бу ўз навбатида мол – мулк солиғи суммасига, бошқа бир қанча солиқ тушумларига ва корхоналарнинг молиявий ҳолатига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда.

Мол-мулк солиғининг яна бир алоҳида хусусиятли томони шундаки, корхонанинг ишлаётган ва ишламаётган асосий воситаларидан ундирилади. Бу корхонани тезда ишламаётган асосий воситалардан қутулишга ундайди. Бу ўз навбатида корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилайти ва маҳсулот таннархини камайтириб кўпроқ фойда олиб келади.

Республикамизда тўғри солиқлар таркибида экология солиғи ҳам амалиётда қўлланилади. 2000 – 2005 йиллар давомида тўғри солиқлар таркибида экология солиғи 6–7 фойзни ташкил этади. 2005 йилда 2000 йилга нисбатан 0,4 фойзга ўсганини кўришимиз мумкин. Бу солиқ тури ишлаб чиқарини таннархига нисбатан 1

фоиз миқдорида ундирилади. 2002–2003 йилларда бу кўрсаткич 2000 йилга нисбатан 1,0–2,1 фоизга ўсган. Бюджет даромадларидаги салмоғи 2000 йилга нисбатан 2005 йилда 0,3 фоизга камайган. Энг юқори ўсиш суръати 2003 йилда, яъни бюджет даромадларининг 2,6 фоизини ташкил этган, бу 2000 йилга нисбатан 0,5 фоизга ўсганини кўрсатади.

Охириги йилларда ҳукумат томонидан ресурс солиқларига катта эътибор қаратилмоқда. Бу ишлаб чиқаришда табиий ресурсларни тежаш ва улардан унумли фойдаланишни амалга ошириш мақсадида солиқ сиёсати орқали амалга оширилмоқда. Тўғри солиқлар таркибида ер остидан фойдаланиш солиғи 2000 йилда 3,2 фоизга тенг бўлган бўлса, 2005 йилга келиб бу 23 фоиз бўлиши кутилмоқда. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришда ҳам ер остидан фойдаланиш солиғи 2000 йилда 1,1 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилда бу кўрсаткич 7,1 фоизни ташкил этиши кутилмоқда. Бу олдинги йилга нисбатан 5,4 пунктга ўзгарганини кўрсатади. Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиғи 2000 йилга нисбатан 2005 йилда бюджет даромадларидаги салмоғи 0,2 пунктга камайган.

Ўзбекистон Республикасида тўғри солиқларнинг ундирилиши, солиқ ставкалари ва солиққа тортиш объеклари дунё мамлакатлари билан солиштирганимизда катта тафовутлар кўзга ташланмайди. Лекин, солиқ тизимини имконият даражасида содда қилиб тузиш керакки, солиқ тўловчилар тўлаган солиқларини ҳисоб-китобини тушуниб, нима учун тўлаётганликларини ва бу тўловларни ўз вақтида амалга оширишга ҳаракат қилсинлар.

Юқорида амалга оширилган иқтисодий-статистик таҳлилларимиздан келиб чиқиб, тўғри солиқларни бюджет

даромадларидаги салмоғини ошириш ва солиқ тўловчилар учун такомиллашган солиқ тизимини шакллантириш юзасидан қуйидаги илмий-амалий тавсияларни ишлаб чиқиш мумкин:

1. Давлат бюджети даромадларида тўғри солиқларни барқарор сақлаб туриш чора-тадбирларини амалга ошириш. Бунда асосан тўғри солиқларнинг ставкаларини пасайтиришнинг энг қуйи поғоналарида турганимизни инобатга олиб, корхоналарнинг тўловсизлик муаммоларини олдини олиш;

2. Ер солиғини ҳисоблашда ерларнинг қийматидан келиб чиқиб солиқ белгилаш мақсадга мувофиқдир. Бу ердан самарали фойдаланишни ва давлат бюджетига ер солиғининг тушумини кўпайтиришга олиб келади.

3. Экология солиғини ҳисоблашда ва ундиришда корхоналарнинг табиат ва атроф-муҳитга етказадиган зарарини ҳисобга олиб, солиқ белгилаш адолатли бўлади. Металлургия комбинатлари, нефт ва газ саноатлари корхоналари атрофга бошқаларга нисбатан кўпроқ зарар етказади, лекин солиқ ставкаси ва ундирилиш бир хилда кетаверади. Шу нуқтаи назардан уларнинг зарарлантириш коэффициентларини белгилаб солиқ ундирилса, экология солиғи суммаси ҳам бюджет даромадларидаги суммаси ҳам ошади.

2.2. Эгри (билвосита) солиқларнинг иқтисодий-статистик таҳлили

Эгри солиқлар солиқ тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Дастлаб солиқ тизими вужудга келишида тўғри солиқлар шаклланиб, давлатнинг вазифалари кенгайиб боргандан кейин эгри солиқлар пайдо бўлди ва амалиётга киритилди.

Эгри солиқларнинг асосий вазифаси бу маблағ йиғиш, яъни фискал функцияни тўлиқ бажаради. Уларни солиққа тортиш амалиётига киритишдан мақсад ҳам шу эди. Лекин бозор жараёнлари ривожланиб борган сари эгри солиқлар фискал функция билан бир қаторда бошқа вазифаларни ҳам бажара бошлайди. Давлат иқтисодий тартибга солишда ва ички миллий бозорни ривожлантиришда асосан эгри солиқларга таянади. Давлат бу солиқлар орқали мамлакат ҳудудига айрим товарларни кўпроқ олиб кириш ёки олиб чиқиш ва буни аксини ифодаловчи вазифаларни бажариши мумкин.

Бизга солиқ назариясидан маълумки, эгри солиқлар маҳсулот баҳосига ёки хизмат таърифига устама шаклида қўйилиб олинadиган солиқдир. Эгри солиқлар солиқ тўловчининг молиявий фаолиятига, даромадига ёки мол-мулкига таъсир этмайди ва тўловчиларга солиқ юки тушмайди. Солиқ юки эгри солиқ ўрнатилган товарлар (иш, хизмат)ни истеъмол қилувчиларга тушади.

Ҳозирги солиққа оид назарияларга кўра эгри солиқлар таркибига асосан учта солиқ тури киритилади: қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи ва божхона бождари. Республикамиз солиқ қонунчилигида ҳам эгри солиқлар таркибида юқоридаги солиқлар киритилади.

Эгри солиқлар бугунги кунда давлат бюджетини шакллантираётган асосий солиқлар ҳисобланади. Кўпчилик бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларда эгри солиқлар узоқ вақт фискал функцияни бажаради. Ривожланган давлатларнинг солиқ амалиётини кузатсак, бюджет даромадларида эгри солиқлар салмоғи паст даражада. Ривожланаётган давлатлар билан ривожланган давлатлар бюджет даромадлари таркибини ўргансак, ривожланаётган давлатларда бюджет даромадлари таркибида эгри солиқлар салмоғи биринчи ўринни эгалласа, ривожланган давлатларда бюджет даромадлари таркибида тўғри солиқлар биринчи ўринни эгаллайди. Республикамиз ҳам ривожланаётган давлат ҳисобланганилиги боис эгри солиқлар давлат бюджетида етакчи ўринни эгаллайди. Қуйидаги жадвалда эгри солиқларни давлат бюджети даромадларидаги салмоғини кўриб ўтамиз.

15 – жадвал

Эгри солиқларнинг Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларидаги ўрни⁴⁰

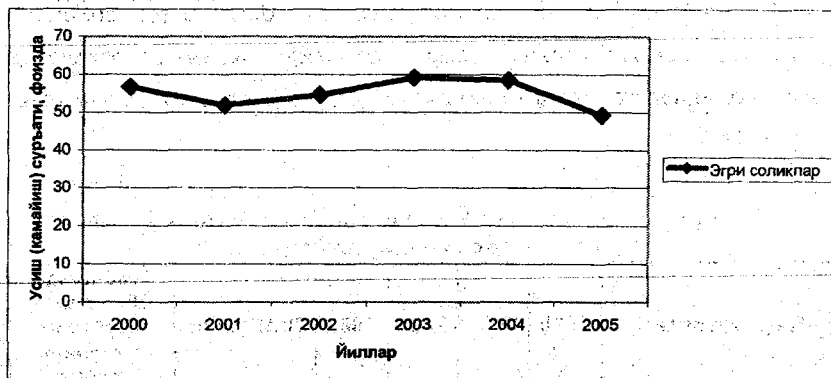
Курсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 йилда 2000 йилга нисбатан ўзгариши, пункт
Давлат бюджети даромадлари – жами	100	100	100	100	100	100	X
Эгри солиқлар (%)	56,7	51,8	54,6	59,2	58,5	49,2	7,5

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, эгри солиқлар давлат бюджети даромадларида 2000 йилда 56,7 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилда бу курсаткич 49,2 фоиз бўлиши кутилмоқда. Бу 2000 йилга нисбатан 2005 йилда 7,5 пунктига

⁴⁰ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муваффақият томонидан ҳисобланган.

камайганини кўрсатади. Эгри солиқлар 2003 йилда давлат бюджети даромадларидаги салмоғи 59,2 фоизни ташкил этган. Бу охириги йиллардаги энг катта кўрсаткич ҳисобланади.

Эгри солиқлар бюджет даромадларида юқорилиги бу тўғри солиқларни пастлигини ифодалайди ва ишлаб чиқарувчиларга солиқлардан катта имтиёз борлигини ҳам кўрсатади. Чунки, солиқ тизими таркиби икки гуруҳга бўлиниб, эгри ва тўғри солиқларни ташкил этади. Бирининг ставкасини пасайтириш билан иккинчисининг ставкаси оширилади. Демак, тўғри солиқлар ставкалари имконият даражасида пасайтирилиб, асосий йўналиш эгри солиқларга берилмоқда.

2-расм. Эгри солиқларнинг давлат бюджети даромадларидаги салмоғи ўсиш (камайиш) суръати.

Лекин, охириги йилларда давлат бюджети даромадларида эгри солиқлар салмоғи пасайиб бормоқда. Эгри солиқлар салмоғининг пасайиш сабабларини ва бу пасайишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш учун эгри солиқлар таркибини таҳлил қилиш лозим. Бунда қайси солиқларда асосан пасайиш кузатилган ва бунга қандай омиллар таъсир этишини аниқлаш керак бўлади.

Республикамиз давлат бюджети даромадлари таркибиде эгри солиқлар пасайиш динамикасига эга эканлигини кўрдик. Энди шу камайиш қайси солиқлар ҳисобига амалга ошганлигини аниқлаш учун уларнинг таркибини ўрганиб чиқамиз.

16 – жадвал

Ўзбекистон Республикасида эгри солиқларнинг таркиби ва улуши⁴¹

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005 йилда 2000 йилга нисбатан ўзгариши пункт
Эгри солиқлар	100	100	100	100	100	100	X
Қўшилган қиймат солиғи	53,0	49,0	44,1	47,0	39,4	46,0	-7
Акциз солиғи	41,5	46,1	48,2	44,6	49,0	42,6	+11
Бошқ. солиқлари	2,0	2,7	2,9	3,2	3,9	4,0	+1,4
Товар олиб кирганилари учун жисмоний шахслардан олинadиган йиғим	2,9	2,2	2,4	2,3	4,6	3,5	+0,6
Жисмоний шахсларнинг бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмол қилганилари учун солиқ	-	-	2,4	2,9	3,1	3,9	+3,9

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, эгри солиқлар таркибиде асосий ўринни қўшилган қиймат солиғи эгалламоқда. Бу кўрсаткич 2000 йилда эгри солиқлар таркибиде 53 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб, 46 фоизни ташкил этиши кутилмоқда. 2005 йилда 2000 йилга нисбатан 7 пунктка камайган. Гарчи, қўшилган қиймат солиғининг ставкаси таҳлил қилинаётган даврда ўзгармаган бўлса-да, ўсиш ва камайиш тенденциясига эга.

Эгри солиқлар таркибига кирувчи қўшилган қиймат солиғи тўғрисида тўхталадиган бўлсак, қўшилган қиймат солиғи асида

⁴¹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

қўшилган қийматдан, яъни янги яратилган қийматдан олинади. Аммо, бугунги кунда қўшилган қиймат тушунчаси айрим иқтисодчилар, ва солиқчилар томонидан бирмунча нотўғри талқин қилинмоқда. Мамлакатимиз солиқ қонунчилигида шундай ҳолатлар учрамоқдаки, қўшилган қиймат солиғи қўшилган қийматдан эмас, балки бутун оборотдан олинмоқда. Бу ўз навбатида солиқ ҳисоб-китобларида ва тўловчилар учун бир қанча муаммоларни келтириб чиқармоқдаки, бу масала солиқ тизмининг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Қўшилган қиймат солиғининг ватани Франция ҳисобланади. ҚҚС бозор иқтисодиётига эга бўлган кўпгина давлатларда муваффақиятли қўлланилади. Ғарбий Европа малакатларининг солиқ тизимларида ҚҚС 60—йилларнинг охири ва 70—йилларнинг бошида киритилди ва ҳозирги вақтда истеъмоал учун асосий солиқ ҳисобланади. 1992 йилдан бошлаб мазкур солиқ МДҲнинг барча мамлакатларида амалга киритилди. Ўзбекистонда солиқнинг бу тури 1991 йилдан бошлаб қўлланилмоқда.

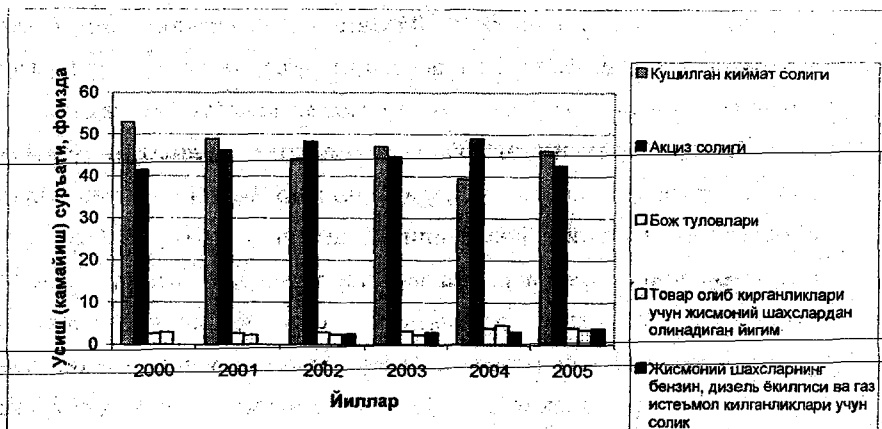
Қўшилган қиймат тушунчаси — бу маълум қийматдаги товар (иш, хизмат)га янгидан ишлов бериш натижасида, янги яратилган қийматдир. Масалан, корхона 100 сўмлик товарни сотиб олиб қайта ишланга киритди ва 300 сўмлик маҳсулот яратди. Бу ерда янги қўшилган қиймат 200 сўмни ташкил этади. Мана шу янгидан яратилган қийматдан давлат солиқ ундиради. Бу қўшилган қиймат солиғи тушунчасини келтириб чиқаради. Республика миқёсида қўшилган қийматлар йиғиндиси Яли ички маҳсулотни беради. Яъни:

$$\text{ЯИМ} = \Sigma \text{Ққ}$$

Статистика амалиётида ЯИМни ҳисоблашнинг бир нечта усуллари мавжуд. Юқорида айтганимиздек, мана шу қўшилган қийматлардан олинadиган солиқ қўшилган қиймат солиғидир.

Солиқ Кодексининг 65 — моддасида қўшилган қиймат солиғи товарлар нўлаб чиқариш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш), уларни реализация қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикасига товарлар (ишлар, хизматлар)ни импорт қилиш жараёнида қўшилган қийматнинг бир қисмини бюджетга ажратишдир, деб кўрсатишган. Аммо солиққа тортиш амалиётида шундай ҳоллар учрайдики, қўшилган қиймат солиғи қўшилган қийматдан эмас, балки бутун оборотдан олинади. Масалан, ягона ер солиғи тўлайдиган қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналар, яъни тушумга солиқ тўлайдиган савдо корхоналари ва ягона солиқ тўловчи кичик корхоналар. Қўшилган қиймат солиғида юридик шахслар маҳсулот сотганда солиқни йиғувчи ва маҳсулот сотиб олганда солиқ тўловчи ҳисобланади. Қўшилган қиймат солиғи эгри солиқ бўлганлиги учун корхоналар ушбу солиқни йиғиб берувчи ҳисобланади. Солиқни тўловчилар ҳуқуқий томондан корхоналар бўлса — да, ҳақиқий тўловчилари товар сотиб олувчилар, яъни истеъмолчилардир.

Қуйидаги диаграммада эгри солиқлар таркибини янада яққолроқ кўришимиз мумкин.

7-диаграмма. Эгри солиқларнинг таркиби ва ўсиши.

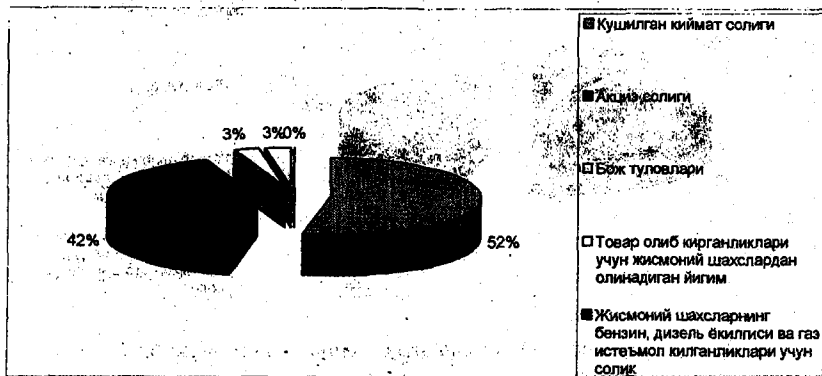
Қўшилган қиймат солиғи суммаси бевосита давлатда ишлаб чиқарилаган маҳсулот (иш, хизмат) нинг суммасига боғлиқдир. Аммо, бир нарсани ҳисобга олиш лозимки, солиқ тизимини умумий бир саватга ўхшатсак, айрим солиқ тури камайиши билан бошқа бири кўпайиши мумкин.

Эгри солиқлар таркибида иккинчи ўринни акциз солиғи эгаллайди. Акциз (акциз солиғи; латинча *accidere* — кесиб ташлаш) — бу айрим товарларнинг нархиға ёки тарифига киритилadиган ва харидор томонидан тўланадиган, муайян товарларни ишлаб чиқариш ёки сотиш учун эгри солиқдир.

Акциз Англияда парламент томонидан киритилган эди. Акциз солиғи ундирилган дастлабки предметлар сафида туз, иссиқ ичимликлар, гўшт, нон, ун бўлган. Ушбу солиқ тури Ўзбекистон Республикасида 1997 йилдан амалга киритилди.

Ушбу солиқ тури 2002–2004 йилларда эгри солиқларнинг қарийиб 50 фоизига яқинини шакллантирган. 2000 йилда акциз солиғи эгри солиқлар таркибида 41,5 фоизни ташкил этган бўлса,

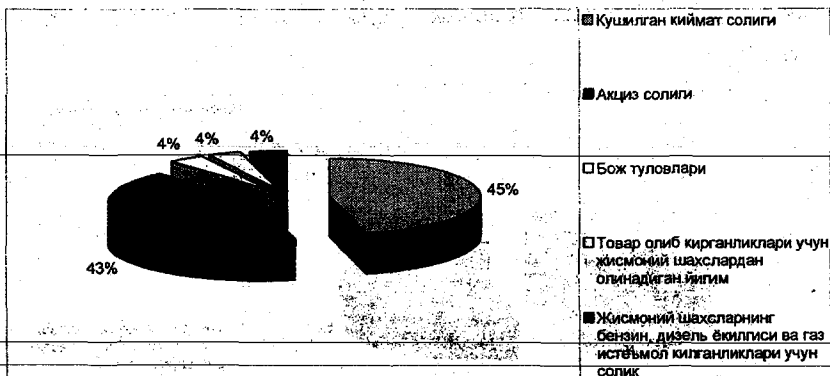
2005 йилда бу 42,6 фоизни ташкил этган ёки 1,1 пунктга кўпайган.

8-диagramma. 2005 йилда эгри солиқларнинг таркиби (фоизда).

Бож тўловлари ҳам эгри солиқлар таркибида салмоқли ўринни эгалайди. Бу кўрсаткич охириги йилларда юқори суръатларда ўсиб бормоқда. Бож тўловларини ўсиш суръати асосан ташқи савдо масалаларига бориб тақалади. Чунки, экспорт-импорт операциялари қанча ривожланса, бюджет даромадларида бож тўловлари шунча ошиб боради. Бож тўловлари 2000 йилда эгри солиқлар таркибида 2,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилда бу 4,0 фоизни ташкил этиши кутилмоқда ёки 1,4 пунктга ошганини кўришимиз мумкин.

2002 йил 1 январдан бошлаб амалиётга киритилган жисмоний шахсларнинг бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмол қилганликлари учун солиғи тез вақтда ўзини оқлади ва тушумлари ортиб борди. Ушбу солиқ тури жорий этилган вақтда эгри солиқларни 2,4 фоизини шаклантирган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 3,9 фоизни ташкил этди.

9 – диаграмма. 2005 йилда эгри солиқларнинг таркиби (фоизда).

Эгри солиқлар таркибида қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиқлар асосий ўринни эгаламоқда. Бошқа солиқлар кам салмоққа эга бўлса-да, уларнинг йиллар давомида ўсиш суръати юқори.

Эгри солиқлар бюджет даромадларини шакллантиришда асосий солиқлардан ҳисобланади. Бюджет даромадлари таркибида энг юқори солиқ тушумлари ушбу солиқлардан ташкил топади. Эгри солиқларнинг асосий солиқлари ҳисобланган қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи давлат бюджети даромадларини асосий қисмини шакллантиради. Давлат бюджети даромадларининг 50 фоиздан ортигини шу иккала солиқ ташкил этмоқда. Демак, эгри солиқлар таркибини ўрганиш ва уларни статистик таҳлил қилиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Қуйидаги жадвалда эгри солиқларнинг бюджет даромадларини шакллантиришдаги роли ва ўрнини кўриб ўтамыз.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини шакллантиришда
эгри солиқларнинг ўрни ва роли⁴²

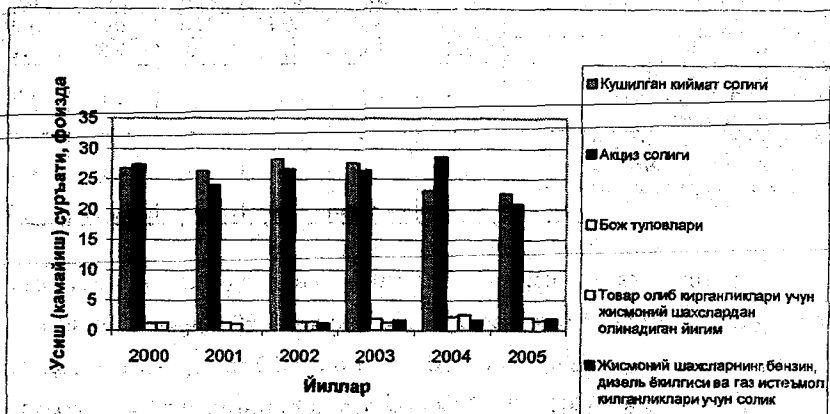
Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Давлат бюджети даромадлари – жами	100	100	100	100	100	100
Эгри солиқлар	56,7	51,8	59,2	59,2	58,5	49,2
Қўшилган қиймат солиғи	26,8	26,3	28,3	27,8	23,1	22,6
Акциз солиғи	27,4	24,0	26,7	26,5	28,7	20,9
Бож тўловлари	1,2	1,4	1,5	1,9	2,3	2,1
Товар олиб кирганликлари учун жисмоний шахслардан олиннадиган йиғим	1,3	1,1	1,5	1,3	2,6	1,7
Жисмоний шахсларнинг бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмол қилганликлари учун солиқ	–	–	1,2	1,7	1,8	1,9

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, эгри солиқлар давлат бюджети даромадларини 60 фоизга яқинини шакллантирмоқда. Бунда асосий ўринни 2000 йилда акциз солиғи эгаллаган бўлса, 2001–2003 йилларда қўшилган қиймат солиғи етакчи ўринни эгаллаган. 2004 йилда акциз солиғи бюджет даромадларини 28,7 фоизини ташкил этган. Бу вақтда қўшилган қиймат солиғи давлат бюджети даромадларини 23,1 фоизини ташкил этган. 2005 йилда давлат бюджети даромадларини 22,6 фоизи қўшилган қиймат солиғига тўғри келмоқда. Ваҳоланки, бу кўрсаткич 2000 йилда 26,8 фоизни ташкил этган эди. Акциз солиғи эса 2005 йилда давлат бюджети даромадларида 20,9 фоиз бўлиши кутилмоқда. 2000 йилда эса, бу кўрсаткич 27,4 фоизни ташкил этган эди.

Республикамызда акциз солиғи ставкалари 5 фоиздан 77 фоизгача оралиқда тебранади. Бундан ташқари, айрим товар турлари бўйича акциз солиғининг ставкалари маҳсулот бирлигига

⁴² www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

нисбатан юқори бўлган спиртли ичимликлар учун акциз солиғининг ставкаси 1 литр учун 2600 сўм қилиб белгиланган. Айрим аҳоли учун ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарлари учун акциз солиғининг ставкалари юқори даражада белгиланганлиги акцизларнинг фискаллик аҳамиятини мамлакатимизда юқори эканлигини кўрсатади.

10—диаграмма. Ўзбекистон Республикасида эгри солиқларнинг давлат бюджети дарамадларидаги салмоғининг ўсиши.

Эгри солиқларнинг асосийларидан ҳисобланган кўшилган қиймат солиғи 42 давлат солиқ тизимининг ҳал қилувчи солиқларидан ҳисобланади. Шундан 17 таси Европа мамлакатлари ҳисобланади.

Кўшилган қиймат солиғининг ставкаларига тўхталсак, кўнчилик мамлакатларда ушбу солиқнинг ставкаси табақаланштирилган бўлиб, бизнинг республикамизга қараганда катта тафовутлар кўзга ташланмайди. Масалан, Буюк Британияда учта ставка — 0, 8, 17,5 фоиз, Италияда бештата ставка — имтиёзли 2 фоиз ва асосий — 9 фоизли ставкалар амал қилади.

Германияда эса иккита ставка, имтиёзлы = 7 фоиз ва стандарт – 15 фоиз, Францияда 2,1; 4; 5,5; 18,6 ва 22 фоизли ставкалар амал қилади.

Марказий ва Ғарбий Европа давлатларида эгри солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи бизнинг давлатимиз бюджет даромадларидаги салмоғидан тафовут унчалик катта эмас. Қуйидаги жадвалда ушбу кўрсаткичларни кўриб чиқамиз.

18 – жадвал

Марказий ва Ғарбий Европа давлатларида эгри солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи⁴³

Кўрсаткич	Болгария		Дания		Польша		Руминия		Чехия
	1999	2000	1999	2000	1999	2000	1999	1999	
Даромадлар – жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100
ҚҚС	11,9	38,4	22,9	30,1	–	–	35	1,5	7,2
Акциз солиғи	15,6	14,9	16,9	14,6	33	60,2	18,4	11,9	12,4

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, айрим давлатларда қўшилган қиймат солиғи бюджет даромадларида юқори ўринни эгалласа, айрим давлатларда акциз солиғи юқори ўринни эгалламоқда. Айниқса, қўшилган қиймат солиғи Болгария, Венгрия ва Руминияда бюджет даромадларидаги салмоғи катта. Акциз солиғи эса, Польша ва Чехияда катта улушга эга. Бизнинг республикамиз давлат бюджети даромадларида қўшилган қиймат ва акциз солиқларининг салмоғи бу давлатлар кўрсаткичларидан катта фарқ қилмайди.

Олиб борган таҳлилларимиз шуни кўрсатмоқдаки, эгри солиқларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи уларнинг Ўзбекистонда амал қилиб турган ставкалари ривожланган

⁴³ Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл. авторов; Под общ. ред. А.Г.Грязновой. – М., Финансы и статистика, 2002. стр. 628.

давлатларнинг кўрсаткичларига қараганда катта тафовутлар кўзга ташланмайди.

Юқорида амалга оширилган иқтисодий-статистик таҳлилларимиздан келиб чиқиб, эгри солиқларни бюджет даромадларидаги салмоғини ошириш ва солиқ тўловчилар учун тақомиллашган солиқ тизимини шакллантириш юзасидан қуйидаги илмий-амалий тавсияларни ишлаб чиқиш мумкин:

1. Мамлакатимиз бюджети даромадларида эгри солиқларнинг салмоғини ошириш ва айниқса, қўшилган қиймат ва акциз солиқларини бюджет даромадларидаги барқарорлигини таъминлаш;

2. Қўшилган қиймат солиғини ундиришда солиқни олдиндан ундириш ҳолатларини йўқ қилиш. Буни шундай изоҳлаш мумкинки, қўшилган қиймат солиғида солиқни бюджетга тўлашиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олдин тўғри келмоқда. Бу ўз навбатида корхонанинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Корхонанинг инвестицион фаолиятини қисқартиради. Яъни, соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, йўқ даромад учун солиқ олинмоқда.

2.3. Ўзбекистон иқтисодиётида солиқ юки ва унинг иқтисодий-статистик таҳлили

Бугунги кунда миллий иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий вазифаларидан бири, бу ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва шунинг негизда хусусий секторнинг улушини оширишдир. Бу масалани ечишда асосий эътиборни иқтисодиётга давлатнинг аралашувини камайтиришга, яъни солиқ юкини камайтиришга қаратиш лозим. Солиқ юкини камайтириш учун эса аввало, иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва корхоналарида солиқ юкининг қай даражада эканлигини аниқлаш талаб қилинади.

Солиқлар ҳар бир давлат учун муҳим молиявий манба бўлиб, бюджетни шакллантиришда ва иқтисодиётни тартибга солишда муҳим вазифаларни бажаради. Дунёнинг барча мамлакатларида солиқлар давлат бюджети даромадларининг манбаи ҳисобланади. Ривожланган давлатларда, хусусан, Япония, Германия, Буюк Британия, Франция, Италия ва Канадада солиқлар давлат бюджети даромадларининг 90 фоизгача, АҚШда эса 70 фоиздан ортиқ қисмини ташкил этади. Жумладан, бизнинг республикамиз давлат бюджети даромадларининг 90 фоиздан ортиқ қисми ҳам солиқ тушумларидан ташкил тошади.

Солиқ тушумларининг даражаси нафақат ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида юзага келади, балки солиқ тизимидан самарали фойдаланишга ва унинг ўз вазифаларини қандай бажаришига ҳам боғлиқ бўлади. Бу функцияларнинг таъсири ҳақида мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки орқали мулоҳаза қилиш мумкин.

Мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, ҳар қандай солиқ тизимининг

сифат тавсифини кўрсатади. Шу билан бирга олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли солиқ юкининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир.

Жамият аъзоларига солиқ оғирлигининг тақсимланиш даражасини тавсифлаб айтиш мумкинки, ишлаб чиқаришдаги аксарият солиқлар, хусусан, эгри солиқлар товар таннархи таркибига киритилади ва пировард натижада истеъмолчига тушади. Аҳоли жон бошига солиқ юкини аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача даромадга нисбатан аниқлаш мумкин.

Солиқ юкини ЯИМдаги солиқ улуши сифатида ҳисоблаш методологияси жуда оддий ва тушунарлидир. Шунинг учун у чет мамлакатларда кенг қўлланилади. Аини пайтда, бу услубиёт турли ишлаб чиқариш тармоқларига ва иқтисодиётнинг турли секторларига мансуб бўлган корхоналар учун уни таққослаб, микродаражадаги солиқ юки даражасини тадқиқ этиш имконини бермайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси юридик шахсларга солиқ юкини ҳисоблаш методологиясини тавсия этган. Унда солиқ юки барча ҳисобланган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар, бюджетдан ташқари фондларга тўловларнинг ҳисобга олинган суммаси, маҳсулот сотиш ҳажмига ва бошқа сотув тушумини ўз ичига олган нисбат орқали аниқланади.

Корхоналарда барча солиқ тўловларини тўлаш манбаи бу — қўшилган қиймат ҳисобланади. Солиқларни ундиришнинг турли

усуллари бир мақсадни, яъни қўшилган қийматнинг бир қисмини олишни назарда тутади. Мамлакат миқёсида қўшилган қийматлар йиғиндиси ЯИМни беради.

Маълумки, давлат ЯИМнинг бир қисмини мажбурий тўлов сифатида олиб қўйиши солиқларнинг иқтисодий моҳиятини танкил этади. Қуйидаги жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, солиқ юки ЯИМга нисбатан 1991 йилда 49,1 фоиздан 2004 йилда 22,6 фоизгача тушди.

19 – жадвал

Ўзбекистон Республикасида солиқ юки⁴⁴
(ЯИМга нисбатан фоизларда)

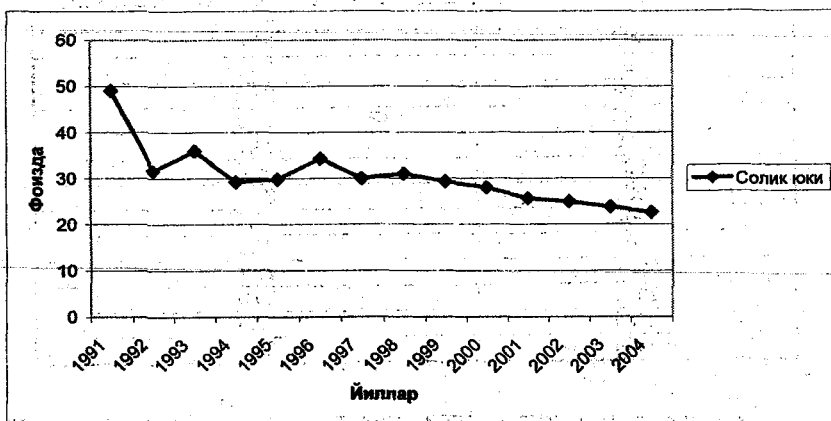
Йиллар	Солиқ юки ЯИМга нисбатан %
1991	49,1
1992	31,6
1993	36,0
1994	29,2
1995	29,8
1996	34,3
1997	30,0
1998	31,0
1999	29,3
2000	28,0
2001	25,7
2002	25,0
2003	23,8
2004	22,6

Бу пасайишни икки йўналишдаги талқин билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, республикамизда олиб борилаётган солиқ ставкаларини пасайтириш сиёсати билан изоҳласа бўлади. Яъни, давлат камроқ даромадни олиб, кўпроқ даромадни солиқ тўловчилар ихтиёрида қолдириб, уларнинг ривожланишига шароит яратиб бермоқда.

Иккинчидан, бу ҳолатни яратилган ЯИМ камайиб кетгани билан таъкидласа бўлади. Иккинчи ҳолатни албатта мамлакат

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодийёт Вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

иқтисодиёти учун салбий ҳолат деб қараш мумкин. Аммо бизнинг республикамызда, 1996 йилдан ЯИМ доимий ўсиш суръатига эга. Айниқса, 2004 йилда бу кўрсаткич 7,7 фоизга ўсди. Шу нарсани эътиборга олиш дозимки, солиқ юкининг ЯИМга нисбатан камайиши бу давлатнинг иқтисодиётга аралашуви камайди дегани эмас. Бу бир томонлама қараш. Чунки, давлат миқёсида бир қанча солиқлар ҳисобланиб, ундирилмасдан қолиб кетади. Яъни, боқимандалик суръати ҳам ўсган бўлиши мумкин. Бу кўрсаткични ҳисобга олмасдан солиқ юкини аниқлаш, мамлакат миллий солиқ тизими тўғрисида нотўғри хулоса чиқаришга олиб келади.

3—расм. Ўзбекистон Республикасида солиқ юки (ЯИМга нисбатан фоизларда).

Солиқ юки 1991 йилда ЯИМга нисбатан 49,1 фоизни ташкил этган. 1992 йилда эса бу кўрсаткич 31,6 фоизгача тушган. 1993 йилда бу кўрсаткичда бироз ўсиш суръати кузатилган. 1998 йилдан бери солиқ юки мамлакат миқёсида пасайиш суръатига эга. Бу сиёсат натижасида мамлакатда барқарор иқтисодий ўсиш

кузатилмоқда ва биз буни бевосита оқилона солиқ сиёсатининг натижаси дейишга ҳақлимиз.

2004 йилда ЯИМга нисбатан солиқ юки кўрсаткичи мамлакатимизда 22,6 фоизни ташкил этган бўлса, бу ривожланган давлатлар кўрсаткичларига яқин келади ва улардан паст даражада ҳам дейишимиз мумкин. Дунёнинг ривожланган давлатларида ЯИМга нисбатан солиқ юки 30 фоиз атрофида тебранади. Яъни, ривожланган давлатлар ишлаб чиқарган маҳсулотини учдан бир қисмини солиқлар қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширади. Бизнинг республикамизда солиқлар ЯИМнинг бешдан бир қисмини қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширишқа, вақсаларки, бу 1991 йилда йққилан бўлган қисмини ташкил этар эди.

Ривожланган давлатларда солиқларнинг ЯИМдаги улушини қуйидаги жадвалда кўриб ўтамиз:

20 – жадвал

Ривожланган давлатларда солиқларнинг ЯИМдаги улуши⁴⁵
(ЯИМга нисбатан фоизларга)

Давлатлар	Жами солиқ тушумлари	Даромад боғлиқ		Иқтисодий сиёсатга фондига ажратилmalar	Товарлар ва хизматларга солиқлар	Бошқа солиқлар
		Жисмоний шахслар	Хулуқий шахслар			
АҚШ	28,5	10,7	2,7	6,7	4,9	3,4
Канада	36,8	13,9	3,3	5,9	9,2	4,6
Буюк Британия	36,0	9,3	3,8	6,0	12,7	4,2
Франция	45,7	6,4	1,7	18,1	12,5	6,9
Германия	38,1	9,4	1,4	14,5	10,6	2,1
Италия	43,2	10,8	4,0	13,2	11,2	4,0
Япония	28,4	5,7	4,7	9,3	4,4	4,3

⁴⁵ Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл. авторов; Под общ. ред. А.Г.Грязновой. – М.; Финансы и статистика, 2002, стр. 623.

Ривожланган давлатларда солиқлар ЯИМнинг ўртача 30—35 фоизини ташкил этади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ЯИМнинг таркибида солиқларнинг улуши мамлакатдаги солиқ юкини белгилаб беради. Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ЯИМ таркибида тўғри солиқлар, яъни даромад солиқлари асосий ўринни эгалламоқда. Эгри солиқлар улуши эса паст даражада. Ўзбекистон Республикасида эса, бунинг аксини кўришимиз мумкин. Чунки, бозор муносабатларига ўтиш шароитида эгри солиқлар кўпроқ фискал функцияни бажаришади ва бу давлат учун зарурдир. Ишлаб чиқарувчилар нуқтаи назаридан келиб чиқсак ҳам бу фикр ўринлидир. Лекин, солиқ юкининг асосий қисми бориб аҳоли зиммасига тушмоқда. Чунки, маҳсулот (иш, хизмат) ларнинг охириги истеъмолчиси бу жисмоний шахслар ҳисобланади. Эгри солиқларнинг ҳақиқий тўловчиси ҳам маҳсулот (иш, хизмат) ларнинг истеъмолчиси ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, жисмоний шахслар ўзлари тўлайдиган солиқлар ва эгри солиқларни ҳам тўлайдилар. Бундан ташқари юридик шахслар тўлайдиган айрим солиқ турлари ҳам мавжудки, булар маҳсулот таннархига киритилади. Маҳсулот таннархига киритилган солиқ тўловлари ҳам бориб жисмоний шахслар зиммасига тушади. Демак, жисмоний шахслар зиммасидаги солиқ юкини ҳисоблашда бу кўрсаткичларни йиғиндисини олиб аҳоли сонига бўлиш орқали ҳисобланса, тўғри ва аниқ солиқ юки келиб чиқади.

Юқоридаги фикрларимизни давлатимиз бюджет даромадлари мисолида кўриб чиқишимиз мумкин. Бюджет даромадлари кўрсаткичларидан эгри солиқларни, жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларни, юридик шахслар томонидан маҳсулот (иш, хизмат) лар таркибига киритиладиган мол-мулк ва

ер солиқларини олиб йиғиндисини олганимизда жисмоний шахслар зиммасидаги умумий солиқ юки келиб чиқади ёки улар бюджет даромадларини қанча қисмини шакллантиришини кўришимиз мумкин.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистон Республикасининг 2003 – 2005 йиллардаги бюджет даромадлари режасидан олинган жисмоний шахсларнинг бевосита ва билвосита тўлайдиган солиқларини кўришимиз мумкин.

21 – жадвал

Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахслар бевосита ва билвосита тўлайдиган солиқлари ва уларнинг бюджет даромадларидаги салмоғи⁴⁶

Кўрсаткичлар	2003 йил		2004 йил		2005 йил (прог.)	
	маълум.	%	маълум.	%	маълум.	%
1. Ундайрилмаган даромад солиғи	303 000,0	13,1	334203	12,7	465641	9,8
2. Тадиборлик б – н ш.ф. жис. ш.лардан унд. даромад солиғи	46 400,0	2,0	36427,5	1,4	43143,7	0,9
3. ҚҚС	642 700,0	27,8	604270	23,1	748938	15,8
4. Акциз солиғи	610 600,0	26,4	751567,3	28,7	692629	14,6
5. Божхона бождари	44 300,0	1,9	60745,6	2,3	66139,8	1,4
6. Жисмоний шахслардан ягона божи тўловлари	30 000,0	1,3	68151,6	2,6	56869,3	1,2
7. Жисмоний шахслар транспорт воситаларида бензин, дизел ёқилғиси ва суюқтирилган газ истеъмоли учун солиқ	39 900,0	1,7	48209,6	1,8	63333,3	1,3
8. Мулк солиғи	52 500,0	2,3	74316,6	2,8	109065	2,3
9. Ер солиғи	60 500,0	2,6	76166,9	2,9	87411,9	1,8
10. Экология солиғи	63 600,0	2,8	54176	2,1	86128	1,8
11. Жисмоний шахслар тўлайдиган жами солиқ суммаси	1863500	60,4	2108234,1	59,3	2419299	51,2
12. Жами даромадлар	3 087 328,1	100	3557687	100	4730882	100

Ушбу солиқ турининг жами бюджет даромадларидagi ўлуши

Жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, 2003 йилда жисмоний шахслар тўлайдиган солиқлар бюджет даромадларини 60,4 фоизини ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб бۇ кўрсаткич 51,2 фоизни ташкил этапти. Ўз-ўзидан

⁴⁶ www.inf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

кўриниб турибдики, жисмоний шахслар зиммасидаги солиқ юки йилдан – йилга камайиб бормоқда.

Аҳоли зиммасидаги солиқ юкини аниқроқ таҳлил қилсак, жисмоний шахслар тўлайдиган барча солиқларни аҳолининг йиллик ўртача сонига бўлсак, аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммаси келиб чиқади. Бу ҳар бир кишига тўғри келадиган ўртача солиқ суммасини белгилаб беради. Иқтисодий адабиётларда ва амалиётда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ кўрсаткичи ҳисобланади. Солиқлар ЯИМнинг бир қисмини тақсимлаб бюджетга туширади. Демак, бу икки иқтисодий категория ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммасини ҳисоблаш ҳам иқтисодий мазмунга эга бўлган кўрсаткичдир.

21 – жадвал маълумотларидан фойдаланиб, Ўзбекистон Республикасида аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммасини ҳисоблашимиз мумкин.

22 – жадвал

Ўзбекистон Республикасида аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача йиллик солиқ суммаси, сўм⁴⁷

Кўрсаткичлар	2003 йил	2004 йил	2005 йил (прот.)
1. Жисмоний шахслар тўлайдиган жами солиқ суммаси, млн.сўм	1803300	2108234,1	2419299
2. Ўртача йиллик аҳоли сони, млн.киши	25,7	25,9	26,2
3. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача йиллик солиқ суммаси, сўм	72509,7	81399,0	92339,7

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мамлакатимизда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача йиллик солиқ суммаси йилдан-йилга ошиб бормоқда. Бу кўрсаткич 2003 йилда 72509,7 сўмни ташкил этган бўлса, 2005

⁴⁷ www.mf.uz - www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллифлар томонидан ҳисобланган.

йилга келиб, 92339,7 сўмни ташкил этган ёки 2005 йилда 2003 йилга нисбатан 27 фоизга ошганини кўришимиз мумкин. Бу йилдан-йилга аҳоли зиммасидаги солиқ юкини ошиб бораётганлигини кўрсатади.

Юқорида амалга оширилган иқтисодий-статистик таҳлилларимиздан келиб чиқиб, солиқ юкини мамлакат иқтисодиётига таъсирини камайтириш юзасидан қуйидаги илмий-амалий тавсияларни ишлаб чиқиш мумкин:

1. Солиқ юкини босқичма-босқич пасайтиришни давом эттириш ва унинг энг оптимал чегарасини аниқлаш;
2. Нотекис тақсимланган солиқ юкини юридик ва жисмоний шахсларга тенг тақсимлаш ҳамда мамлакат иқтисодий аҳолидан келиб чиқиб, жисмоний шахсларга солиқ суммаларини вақтинча камайтириш.

2.4. Бозор муносабатлари шароитида солиқ тушумларига таъсир этувчи омиллар ва уларни таҳлил қилиш усуллари

Бозор муносабатлари шароитида солиқ тушумларига таъсир этувчи омилларни ўрганиш ва уларни статистик таҳлил қилиб керакли хулосаларни чиқариш давлат нуқтаи назаридан ҳам, корхона нуқтаи назаридан ҳам объектив долзарб масалалардан ҳисобланади.

Солиқларни ва унга таъсир этувчи омилларни икки йўналишда статистик таҳлил қилиш мумкин, яъни макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражада. Ёки соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, давлат нуқтаи назаридан ва корхона нуқтаи назаридан иқтисодий-статистик таҳлил қилишимиз мумкин.

Солиқларни макроиқтисодий даражада статистик таҳлил қилишда статистика ва макроиқтисодий статистика усулларида кенг фойдаланилади. Уларни макроиқтисодий даражада таҳлил қилишнинг аҳамиятли томони шундаки, давлат бюджетини тузишда, режалаштиришда, давлатнинг қатор функцияларини бажаришда ушбу таҳлилар асосида иш кўрилади. Статистик таҳлилар барча солиқлар устида олиб борилади. Уларнинг динамикаси, солиқларни бюджет ва ялпи ички маҳсулотдаги салмоқлари ўрганилади. Албатта булар солиқ статистикаси кўрсаткичлар тизимидаги кўрсаткичлар асосида ўрганилади. Солиқларни динамика қаторларида таҳлил қиладиган бўлсак, айрим кўрсаткичларда мунтазам ўсиш кузатилса, айримларида пасайиш ва ривожланиш кузатилмоқда. Давлат бюджетида тўғри солиқлар ҳиссаси камайиши билан эгри солиқлар салмоғи ошиб бормоқда. Тўғри солиқлар камайишига асосан уларни ставкалари ўз таъсирини кўрсатган. Чунки юридик шахсларнинг даромад

солиғи ставкаси 1995 йилда 38 фоизга тенг бўлган бўлса, 2002 йилда 24 фоиз қилиб белгиланган, ёки 14 пунктга камайтирилган. 2005 йилда юридик шахслар даромад солиғи ставкаси 15 фоиз қилиб белгиланди. Тўғри солиқларни иккинчи бир муҳим йўналиши жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғидир. Бу солиқ ставкалари ҳам мунтазам равишда такомиллаштирилмоқда. 1998 йилда бу солиқ турига 45 фоизлик энг юқори ставка қўлланган бўлса, 2001 йилдаги 36 фоизлик ставкани 2004 йилда 31 фоизгача пасайтирилиши ва унинг натижасида уларни бюджетдаги салмоғи ортганлигини кўриш мумкин. Бу натижалар асосида шундай дейиш мумкинки, бу ~~кўрсаткичлар динамикаси билан Леффер эгри чизигий~~ исботлаб берди. А.Леффернинг фикрича, солиқ тушумлари солиқ ставкалари билан узвий боғлиқдир. Яъни, солиқ ставкалари қанчалик меъёрга келтирилса, солиқ тушумлари ортиб боради. Республикамизнинг солиққа тортиш тизимида ҳам шундай ҳолат кузатиламоқда. Бу асосан тўғри солиқларда кўриняпти.

Солиқларни макроиқтисодий даражада таҳлил қилганда асосан қуйидаги усуллар кенг қўлланилади:

1. *Солиқлар тушумларининг эластиклик коэффициенти = солиқ тизими ўзгармас ҳолдаги солиқ тушумининг фоиздаги ўзгариши / солиққа тортиш базасининг фоиздаги ўзгариши*

Бу кўрсаткич солиқ тушумларини ҳақиқий солиққа тортиладиган базага тўғри келишини ифодалайди.

2. Солиқларни ялпи миллий даромад бўйича эластиклик коэффициенти қуйидагича бўлади:

$$\text{Эластиклик коэффициенти} = (\Delta AT / AT) / (\Delta ЯМД / ЯМД)$$

бу ерда: ΔAT — ўзгармас солиқ тизимидаги солиқ тушумларини фоиздаги ўзгариши;

AT — солиққа тортиш базасини фойздаги ўзгариши;

ДЯМД — ялпи миллий даромаднинг қўшимча ўсиши;

ЯМД — ялпи миллий даромаднинг базавий даражаси.

Эластиклик коэффициенти 1 дан юқори бўлса, у ҳолда солиқ тизими ҳам эластик (мосланувчан) ҳисобланади, яъни янги солиқлар ва солиққа тортиш меъёрлари ўзгармаган ҳолда солиқлар ҳажми ЯИМга нисбатан ўсади. Эластиклик бу ижобий ҳолат ва қайси мамлакатда давлат ҳаражатларининг ўсиш суръатлари ЯИМнинг ўсиш суръатларидан юқори бўлса, бу ҳолатни аниқлаш керак.

3. Динамика коэффициенти солиқлар динамикасида олинган солиқ суммасини ЯИМ нисбий ўсишига нисбати олинади. Унинг формуласи қуйидагича бўлади:

$$\text{Динамика коэффициенти} = (\Delta T / T) / (\Delta \text{ЯИМ} / \text{ЯИМ})$$

бу ерда: *T* — солиқ миқдори (суммаси);

ΔT — жорий даврда солиқлар миқдорининг мутлоқ ўзгариши.

4. Солиқларни йиғилиш даражасини ифодаловчи самарадорлик индикатори бу самарадорлик коэффициентидир. У қуйидагича:

$$\text{Самарадорлик коэффициенти} = \text{Солиқ тушумлари} / \text{ЯИМ}$$

Солиқларни макроиқтисодий усулларда таҳлил қилишда солиқ тушумлари ва уларга таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиб таҳлил қилиш керак. Солиқ тушумларига таъсир этувчи омиллар қуйидагилар:

- солиққа тортиладиган базанинг ўзгариши;
- солиқ ставкасининг ўзгариши;
- солиқларнинг йиғилиш даражаси;
- солиқ тўловчилар сонининг ортиши.

Юқоридаги омилларнинг таъсирини аниқлаш мақсадида қуйидагича формула тузамиз:

а) $CA_0 = B_0 \times C_0 \times D_0$ базис даврида;

б) $CA_1 = B_1 \times C_1 \times D_1$ ҳисобот даврида;

в) $\Delta CA = CA_1 - CA_0$ солиқ тушумларини мутлоқ ўзгариши.

бу ерда: CA — солиқ тушумлари, B — солиққа тортиладиган база, C — солиқ ставкаси, D — солиқларни йиғилиш даражаси.

Солиқ тушумларига таъсир этувчи омилларни алоҳида-алоҳида кўриб ўтишимиз мумкин:

1. Солиққа тортиладиган базанинг ўзгариши :

$$\Delta CA_{(B)} = (B_1 - B_0) \times C_0 \times D_0$$

2. Солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta CA_{(C)} = (C_1 - C_0) \times B_1 \times D_0$$

3. Солиқларнинг йиғилиш даражаси:

$$\Delta CA_{(D)} = (D_1 - D_0) \times C_1 \times B_1$$

Бунда:

$$\Delta CA = \Delta CA_{(B)} \pm \Delta CA_{(C)} \pm \Delta CA_{(D)}$$

Бу таҳлиллари индекслар ёрдамида ҳам қилиш мумкин. Бу индекс солиқ тушумлари индекслари номини олади. Индекслар усулида жорий даврдаги солиқ тушумларини базис даври солиқ тушумларига бўлиш билан топилади. Умуман, юқоридаги усуллар ёрдамида давлатнинг солиқ сиёсатига баҳо бериш ва улар ёрдамида солиқларни атрофлича таҳлил қилиш мумкин.

Статистик таҳлилларда бундан ташқари омиллар ўртасидаги боғланишни қанчалик даражада кучли эканлигини билиш мақсадида корреляцион таҳлил усулидан фойдаланилади. Корреляцион таҳлилда омиллар иккитага тенг бўлганда нормал тенгламалар системаси уч номаълумли (a_0, a_1, a_2), учта чизиқли тенгламадан иборат бўлади:

$$\begin{cases} a_0n + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 = \sum y \\ a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1 x_2 = \sum y x_1 \\ a_0 \sum x_2 + a_1 \sum x_2 x_1 + a_2 \sum x_2^2 = \sum y x_2 \end{cases}$$

Мисол учун ушбу усулни шартли масала асосида кўриб чиқамиз:

2001—2005 йиллар учун солиқ тушумлари (y), солиқ тўловчилар сони (x_1) ва солиқ ставкалари (x_2) ўртасидаги боғланишни кўриб чиқамиз (25—жадвалга қаранг):

$$\begin{cases} 5a_0 + 547a_1 + 150a_2 = 19120 \\ 547a_0 + 59969a_1 + 16347a_2 = 2094300 \\ 150a_0 + 16347a_1 + 4598a_2 = 570280 \end{cases}$$

биринчи, тенгламани барча ҳадларини a_0 олдидаги сонга бўлиб чиқамиз, яъни, биринчи тенгламани 5 га, иккинчи тенгламани 547 га, учинчи тенгламани 150 га бўлиб чиқамиз:

$$\begin{cases} a_0 + 109,4a_1 + 30a_2 = 3824 \\ a_0 + 109,6a_1 + 29,9a_2 = 3828,7 \\ a_0 + 108,98a_1 + 30,7a_2 = 3801,8 \end{cases}$$

Иккинчи ва учинчи тенглама қийматларидан биринчи тенглама қийматларини айириб ташлаймиз. Натижада икки номаълумли тенглама ҳосил бўлади:

$$\begin{cases} 0,2a_1 - 0,1a_2 = 47 \\ -0,42a_1 + 0,7a_2 = -22,2 \end{cases}$$

ушбу формуладан $a_1 = -6,61$ ва $a_2 = -35,7$. Юқоридаги тенгламалардан $a_0 = 5621,416$ қиймати келиб чиқади.

Шундай қилиб, нормал тенгламалар тизимининг регрессия тенгламаси куйидагича бўлади:

$$Y(x_1, x_2) = 5621,416 - 6,64x_1 - 35,7x_2$$

Бу ерда, ушбу тенгламага x_1 ва x_2 ларнинг тегишли қийматларини қўйиб, кўп омили регрессиянинг назарий қийматларини ҳисоблашимиз мумкин. Тенгламадаги a_1 ва a_2 параметрлари регрессия коэффициентлари бўлиб ҳисобланади. a_1 коэффициенти ҳар бир солиқ тўловчининг сони ошиши билан солиқ тушумлари 6,64 сўмга ошишини ва a_2 коэффициенти ставкаларни 1 фоизга туширилиши солиқ суммасини 35,7 сўмга камайишини кўрсатади.

Юқорида келтириб ўтган статистик таҳлилларимиз солиқ тизимини муваффақиятли амал қилишида ёрдам беради. Чунки, биз келтирган омили таҳлил ва корреляцион таҳлил усуллари бугунги кунда солиқ кўрсаткичларини таҳлил қилишда умуман қўлланилмайди. Ушбу таҳлил усулларини корхона ва давлат миқёсида қўллаш мумкин. Солиқ кўрсаткичлар пасайишига ёки кўпайишига таъсир этувчи омиллар амалиётда етарли даражада қўлланилмайди. Бу солиқ тушумларини етарли даражада келгусида башоратлаш ишларини амалга оширишга йўл қўймайди. Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан келиб чиқиб қуйидаги тақлиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш мумкин:

1. Солиқларни иқтисодий-статистик таҳлил қилишда унга таъсир этувчи асосий омилларни аниқлаш керак ва шулар билан биргаликда, комплекс равишда таҳлилни амалга ошириш лозим;
2. Солиқ тизимида ва солиқ кўрсаткичларини ўрганишда, таҳлил қилишда иқтисодий таҳлил ва статистика усулларини амалиётда кенгроқ даражада қўллаш лозим.

25-жадвал

Солиқ тушумлари (у) билан солиқ тўловчилар (x_1) ва солиқ ставкалари (x_2) ўртасидаги боғланиш*

№	Йил	Солиқ тушумлари (у)	Солиқ тўловчилар (x_1)	Солиқ ставкалари (x_2)	у x_1	у x_2	у x_1x_2	у x_1^2	у x_2^2	у $x_1x_2^2$	у $x_1^2x_2$
1	2001	3609	100	36	360000	129600	3600	12960000	10000	1296	3672,216
2	2002	3700	110	33	407000	122100	3630	13690000	12100	1089	3712,916
3	2003	3900	115	31	448500	120900	3565	15210000	13225	961	3751,116
4	2004	3800	112	26	425600	98800	2912	14440000	12544	676	3949,536
5	2005	4120	110	24	453200	98880	2640	16974400	12100	576	4034,216
Σ	-----	19129	547	156	2094300	570280	16347	73004400	59969	4598	19123,0

*Изоҳ: Жаdвал шартли маълумотлар асосида муаллифлар томонидан тузилган

2.5. Корхоналар солиқ муносабатларини таҳлил қилишнинг асосий йўналишлари

Бозор муносабатлари ривожланиб борган сари корхоналар ва давлат ўртасидаги муносабатлар фақатгина солиқлар орқали амалга оширилади. Корхоналар учун долзарб масалалардан ҳисобланган солиқ муносабатларининг таҳлили етарли даражада ишлаб чиқилмаган ёки кенг оммага тушунарли эмас.

Корхоналар асосий солиқлардан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи ставкалари ва ундириш амалиёти йилдан-йилга ҳукуратимиз томонидан такомиллаштирилиб борилмоқда. Охирги йилларда ушбу солиқнинг ставкаси бир неча пунктга пасайтирилди. Давлат бюджети даромадлари таркибини ўрганганимизда, даромад (фойда) солиғи бюджет даромадларидаги салмоғи охирги йилларда камайиб кетди. Даромад (фойда) солиғининг ставкасини пасайтиришдан мақсад корхоналар даромадларини қўпайтириш, бунинг натижасида ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва келажақда бюджетга кўпроқ солиқ тушумини олиб келиш кўзланган эди. Лекин, бу сиёсат ҳанузгача ўз натижасини бермаяпти.

Шу мақсадда корхоналардан олинadиган даромад (фойда) содигини иқтисодий-статистик таҳлилини (микроиқтисодий нуқтаи-назардан) қуйидаги шартли мисолларда кўриб ўтаимиз.

Даромаддан олинadиган солиқ суммасига (C_d) бир қанча омилар таъсир қилади. Буларга даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (A_c) ва солиқ ставкасини (C_r) киритиш мумкин. Натижа ва омилар ўртасидаги боелиқликни аниқлаш учун қуйидагича формуладан фойдаланилади:

$$C_d = A_c \times C_r$$

Бу ерда омиллар таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин:

1. Солиқ суммасининг даромадлар ўзгариши эвазига ўзгарганлигини ($\Delta C_{\Delta c}$) аниқлаш учун даромадларнинг ҳисобот давридаги фарқини ($A_{c1} - A_{c0}$) солиқ ставкасининг режадаги миқдорларига (C_{T0}) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{gc} = (A_{c1} - A_{c0}) \times C_{m0}$$

2. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси эвазига ўзгаришини (C_{CT}) ҳисоблаш учун солиққа тортиладиган даромад суммасининг ҳақиқий миқдорини (A_{c1}) солиқ ставкасини ўзгаришига ($C_{T1} - C_{T0}$) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{cm} = A_{c1} \times (C_{m1} - C_{m0})$$

Агар ҳисоб-китоблар тўғри амалга оширилса, шу икки омилнинг таъсири натижаси ўзгаришининг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta C_g = \Delta C_{gc} \pm \Delta C_{cm}$$

Келтирилган омилли статистик таҳлил усулига амалий маълумотларни қўлаб ечиш йўллари амалиётда қўлаб кўриш мумкин.

Юридик шахсларнинг даромад солиғи ҳажмининг ўзгаришига солиққа тортиладиган даромад ва солиқ ставкасининг таъсирини статистик усуллар билан таҳлил қилиш учун амалий масалани ечиш усуллари кўриб чиқамиз:

26 — жадвал

Кўрсаткичлар	Утган йилда	Ҳисобот йилида	Жами фарқи (+, -)	Шу жумладан, даромад эвазига	Солиқ ставкаси эвазига
Солиққа тортиладиган даромад, м.сўм	573,4	789,9	216,5	X	X
Солиқ ставкаси, %	26	24	-2	X	X
Солиқ суммаси, м.сўм	149,0	189,5	40,5	56,29	-15,79

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, даромадан олинадиган солиқ суммаси 40,5 минг сўмга кўпайган. Бунда иккита омилнинг таъсири қуйидагича бўлади:

1. Солиққа тортиладиган даромад суммасининг 216,5 минг сўмга кўпайганлиги солиқ суммасининг 56,29 минг сўм (216,5X26,0:100) кўпайишига олиб келган.

2. Солиқ ставкаси ўзгариши таъсирида солиқ суммаси 15,79 минг сўмга камайишига олиб келди.

3. Одатда шу икки омил таъсири солиқ суммасининг умумий фарқига тенг бўлиши керак, яъни $56,29 - 15,79 = 40,5$ минг сўм. Демак, амалга оширган ҳисоб – китобларимиз тўғри.

~~Ҳар бир омил таъсирининг таъсирини ҳисоблаш мумкин~~

Бизнинг мисолимизда даромад солиғини ўсишининг 139 фоизини (56,29:40,5x100) солиққа тортиладиган даромад суммасининг кўпайиши эвазига ошганлигини кўрамиз. Аммо солиқ ставкасининг 2 фоизга камайганлиги, солиқ суммасининг 39 фоизга камайтирганлигини кўрамиз (15,79:40,5x100). Шу икки омил таъсири 100 фоизга (139% - 39%) тенг. Биз ушбу ҳисоб-китобларни ўслубий асос бўлиши учун келтирмоқдамиз, чунки солиқ суммаси аксарият ҳолларда шу икки омил таъсирида ўзгариб туради.

Статистик таҳлиллар жараёнида омиллар таъсирини кенгайтириш мумкин. Масалан, даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (D_c), яъни даромад (Y_A) ва солиқ тўланадиган даромаднинг улушига (Y_{dc}) тенг. Бу боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$D_c = Y_A \times Y_{dc}$$

Агар юқоридаги формулага (D_c ўрнига) ушбу формуладаги боғлиқликни алмаштириб қўйсақ, биринчи формула қуйидаги шаклга эга бўлади:

$$C_g = Y_g \times U_{gc} \times C_m$$

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, даромад тўланадиган солиқ суммасининг ўзгаришига учта омил таъсир қилмоқда. Солиқ суммасини ўзгаришига омиллар таъсирини кўриб чиқамиз:

1. Солиқ суммасининг ялпи даромад таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta C_{A_{яА}}$) аниқлаш учун ялпи даромад фарқини (ΔY_A) солиқ тўланадиган даромад улушининг ўтган (базис) йилидаги миқдорига (U_{Ac0}) ва солиқ ставкасининг ҳам базис йилидаги ҳажмига (C_{T0}) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{g_{яг}} = \Delta Y_g \times U_{gc0} \times C_{m0}$$

2. Солиқ суммасининг солиқ тўланадиган даромадлар улуши таъсири эвазига ўзгаришини ($\Delta C_{A_{уAc}}$) аниқлаш учун ялпи даромаднинг ҳисобот давридаги ҳажмини (Y_{A1}) солиқ тўланадиган даромад улушининг ўзгаришига (ΔU_{Ac}) ва солиқ ставкасининг базис йилидаги ҳажмига (C_{T0}) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{g_{ygc}} = Y_{g1} \times \Delta U_{gc} \times C_{m0}$$

3. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси таъсири эвазига ўзгаришини (ΔC_{AcT}) аниқлаш учун ялпи даромаднинг ҳисобот давридаги ҳажмини (Y_{A1}) солиқ тўланадиган даромад улушининг ҳисоботдаги миқдори (U_{Ac1}) ва солиқ ставкасининг фарқига (ΔC_T) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{g_{cm}} = Y_{g1} \times U_{gc1} \times \Delta C_m$$

Агар солиқ ставкаси ўзгармай қолса, натижанинг ўзгариши фақат иккита омил таъсирида бўлади. Бу омилларнинг таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши керак:

$$\Delta C_g = \Delta C_{g_{яг}} \pm \Delta C_{g_{ygc}} \pm \Delta C_{g_{cm}}$$

Ушбу ҳисоб-китобларни амалий мисолларда кўриб чиқамиз.

Бунинг учун қуйидагича жадвал тузамиз:

27 – жадвал

Кўрсаткичлар	Утган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи	Нагъжа ўзгаришига омиллар таъсирини ҳисоблаш
1. Ялпи даромад, м.сўм	671,4	881,6	210,2	$210,2 \times 85,4 \times 26 = 49$
2. Солиққа тортиладиган даромаднинг ялпи даромаддаги улуши, %	85,4	89,6	4,2	$881,6 \times 4,2 \times 24 = 9,1$
3. Солиқ ставкаси, %	26	24	-2	$881,6 \times 89,6 \times (-2) = -15,5$
4. Солиқ суммаси, м.сўм	149	189,5	40,5	$46,9 + 9,1 + (-15,5) = 40,5$

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, таъкидланган солиқ суммаси 40,5 минг сўмга кўпайган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Ялпи даромад суммасининг 210,2 минг сўмга кўпайгани солиқ суммасини 46,9 минг сўмга кўпайтирган:

$$210,2 \times 85,4\% \times 26\% = 46,9 \text{ минг сўм.}$$

2. Солиққа тортиладиган даромад суммасининг ялпи даромаддаги улуши ҳисобот даврида 4,2 фоизга кўпайган. Бу омил ҳам солиқ суммасини 9,1 минг сўмга кўпайтирган:

$$881,6 \times 4,2\% \times 24\% = 9,1 \text{ минг сўм.}$$

3. Солиқ ставкасини 2 фоизга камайиши, солиқ суммасини 15,5 минг сўмга камайтирган:

$$881,6 \times 89,6\% \times (-2\%) = -15,5 \text{ минг сўм.}$$

Юқоридаги усуллар ёрдамида корхоналарда солиқларни статистик таҳлил қилиш мумкин. Таҳлил маълумотларидан кўришиб турибдики, корxonанинг даромадлари ошиши билан бюджетга тўланадиган солиқ суммаси ҳам ортиб боради. Демак, даромадларнинг ошиши билан ҳам корхона, ҳам давлат бюджети

манфаатдор экан. Даромаддан олинадиган солиқларни статистик таҳлил қилган вақтда бунга кўпгина омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар таъсирини статистиканинг бошқа усулларида фойдаланиб, таҳлил қилиш мумкин.

Юқоридаги усулларни амалда қўлаб, иш кўрилса солиқ идоралари ходимларига, статистика ташкилотлари ходимларига ва корхоналар мутахассисларига анча қулайликлар туғдирилади.

3-боб. СОЛИҚЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ-СТАТИСТИК ТАҲЛИЛ ЭТИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙўНАЛИШЛАРИ

3.1. Солиқларни иқтисодий-статистик таҳлил қилишдаги асосий муаммолар

Бугунги кунда солиқ тизимининг муваффақиятли ишлаши учун ҳукуратимиз томонидан бир қанча ислоҳотлар олиб боришда ва бунинг натижасини, айниқса, 2004 йил якунларида барчамиз гувоҳи бўдик. Мустақиллик йилларида биринчи марта 2004 йилда ялпи ички маҳсулот олдинги йилга нисбатан 7,7 фоизга ўсди. Албатта, ЯИМнинг бу даражада ўсишида солиқларнинг роли каттадир. Чунки, давлат иқтисодий муносабатларни ва ишлаб чиқаришни фақатгина солиқ тизими орқали бошқаради. Яъни, бу ерда солиқларнинг рағбатлантирувчилик функциясининг ўрнини кўришимиз мумкин. Аммо солиққа тортиш ва солиқ тизимида шундай ҳолатлар учрамоқдаки, солиқлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ўрнига, уни секинлаштиришга ёки бўғиб қўйишга ҳаракат қилаётганини кўрамиз.

Ушбу ҳолатларни ўрганиш, тизимнинг қаерида узилиш бўлаётганини, улар корхоналар фаолиятига қандай таъсир этаётганини, фуқаролар даромадига қанақа таъсири борлигини ва қолаверса, давлат бюджетининг қанча қисми солиқлар орқали тўлдириляётганини ва уларни бюджетнинг даромадлар қисмида камайиши ёки кўпайишига қандай омиллар таъсир этаётганини аниқлаш учун доимий равишда иқтисодий-статистик таҳлил қилиб бориш лозим.

Ҳар бир фаолиятни амалга оширишда маълум муаммолар туғилади ва буни ечишга кўпчилик ҳаракат қилади. Бугунги кунда солиқларни иқтисодий-статистик таҳлил қилишда

амалиётда бир қанча муаммолар учрамоқда. Бу таҳлилни амалга оширишда, аниқ хулосалар чиқаришда муаммоли ҳолатлар келиб чиқмоқда. Солиқларни таҳлил қилишдаги асосий муаммолар куйидагилардан иборат:

- маълумот базасини етарли даражада шакланмаганлиги;
- солиқ ҳисоб-китобларини жуда мураккаблиги;
- солиқ тизимида статистик кузатиш ва гуруҳлаш ишларини йўлга қўйилмаганлиги;
- солиқ статистикаси кўрсаткичлар тизимини етарли даражада ишлаб чиқилмаганлиги;
- статистик таҳлиллarda чет мамлакатлар усулларини кенг қўлланмаслиги;
- солиқ тушумларини ривожланишига таъсир этувчи омилларни тўлиқ ва кенг даражада таҳлил қилинмаслиги;
- турли мамлакатлар солиқ тушумларини мамлакатимиз солиқ кўрсаткичлари билан амалиётда таққосланмаслиги ва ўрганилмаслиги.

Юқоридаги муаммолар солиқ тизимини иқтисодий-статистик таҳлил қилишда маълум қийинчиликлар ва муаммоларни келтириб чиқаради. Ушбу муаммолар ва уларнинг моҳиятига тўхталсак, мамлакатимиз солиқ тизимида амалга ошириладиган вазифалар ўз ечимини кутаётган кўплаб масалалар мавжудлигига гувоҳ бўламиз.

Солиқ тизимида ва статистикасида маълумот базасини етарли даражада шакланмаганлиги таҳлил қилиш имкониятларини қисқартиради. Бир-бири билан боғлиқ кўрсаткичларни аниқлаш, уларнинг боғлиқлик даражасини ўрганиш имконияти бўлмайди. Фикримизча, солиқ тизимида ҳам статистикани ташкил этиш ва шакллантириш мақсадида ўзининг

мазмун моҳиятини акс эттирувчи ҳисоботларни ишлаб чиқиш зарур. Шундагина солиқ тизимида статистик таҳлилларни олиб бориш анча осон кечади. Статистик ҳисоботларни авваламбор корхоналар миқёсида, туман солиқ инспекциялари даражасида тузиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, юридик шахсларнинг ўзлари ҳисоботларни тўлдириш имкониятига эга. Жисмоний шахсларнинг ҳисоботлари туман солиқ инспекциялари томонидан йиғилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Мамлакатимизда амал қилаётган солиқ тизими, солиққа тортиш услублари ва усуллари ўрганганимизда ва таҳлил қилганимизда шу нарсага амин бўлдикки, айрим солиқ турларини ҳисоблаш, ундириш, бюджетга ўтказиш ва тўлаш мuddaларида бир мунча ноаниқликлар мавжуд. Бу ўз навбатида солиқ тўловчилар онгида ва уларнинг бюджетларига салбий таъсир қилади. Шу мақсадда солиқларни ҳисоблаш ва ундиришни оддийроқ ва соддароқ қилиб ишлаб чиқиш лозим. Чунки, аҳолининг турли савиядаги қатламлари учун бу ҳисоб-китоблар тушунарли бўлиши лозим.

Солиқ тизимида статистик таҳлилларни ўтказиш учун кузатиш ва гуруҳлаш ишларини яхши йўлга қўйиш лозим. Солиқларни таҳлил қилиш учун мамлакат ҳудудларида регионал кузатишлар олиб бориш ва кузатилаётган ҳудудда солиқ тушумларига қандай омиллар таъсир этяпти, солиқ тушумлари самарадорлигини бундан ҳам ошириш имкониятлари борми? Албатта, бу ишларга биринчи навбатда маҳаллий кадрларни жалб этиш лозим, яъни, туман солиқ идоралари ва статистика органлари ходимлари билан биргаликда амалга ошириш лозим. Ҳар бир таҳлилни амалга ошириш учун маълумотлар йиғилгандан кейин уларни маълум бир гуруҳларга ажратилади.

Кўрсаткичларни гуруҳларга ажратмасдан туриб таҳлил қилиш қийин кечади ва керакли натижаларни ололмаслигимиз мумкин.

Статистик таҳлилларда чет мамлакатлар илғор тажрибаларини кенг қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чет мамлакатларнинг солиқ кўрсаткичлари билан мамлакатимиз солиқ кўрсаткичларини таққослаш лозим. Албатта, таҳлилни амалга оширишда бир қанча қийинчиликлар туғилиши табиий, чунки, ривожланган давлатлар бюджети ва солиқ кўрсаткичларини тўғридан-тўғри таққослаш иқтисодий маънога эга бўлмаслиги мумкин. Яъни, АҚШ билан Ўзбекистонни тўғридан-тўғри солиштириш мантиқсизлик бўлиши мумкин, лекин кўрсаткичларни фоизда, ўсиш (камайиш) тенденцияларини ва умумий тамойилларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Солиқ тизимида кўрсаткичларни таҳлил қилишда йўл қўйилаётган катта камчиликлардан бири натижа ва бунга таъсир этувчи омилларни биргаликда ўрганмасликдир. Бу вазифани амалга оширишда фақатгина статистик усулларни тўлиқ солиқ тизимига қўллаш лозим.

Биз келтириб ўтган муаммоларни ечиш билан солиқ тизимида иқтисодий-статистик таҳлилларни амалга ошириш мумкин ва тизимни самарали ишлаши учун маълум хулоса, амалий таклиф ҳамда тавсияларни ишлаб чиқиш мумкин.

3.2. Солиқ тизими таҳлилида статистик усулларни қўллаш хусусиятлари

Ҳар бир жараёни ўрганишдан, таҳлил қилишдан мақсад шу жараёни самарадорлигини ошириш, уни тўла-тўқис ишлаши учун илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдир. Солиқлар ва солиққа тортиш тизимининг мамлакатимизда самарали амал қилиши, унинг бюджет даромадларидаги улушини ошириш ва солиқ тўловчилар учун қулай, содда шакларини ишлаб чиқиш мақсадида тизимнинг самарадорлигини ошириш лозим. Мамлакатимизда шу соҳа бўйича олиб борилаётган илмий – тадқиқот ишларида бир қанча таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиши билан бир қаторда ҳали ечилиши лозим булган вазифалар кўпдир.

Ҳар қандай жамиятнинг ривожланиши ва тараққиёти асосида маълум таҳлиллар ва изланишлар ётади. Мустақилликка эришганимиздан сўнг давлатимиз ўзининг пул, кредит, молия тизимига эга бўлди. Шу қаторда солиқ сиёсатини ҳам олиб бормоқда ва ривожлантирмоқда. Солиқлар давлатнинг қатор вазифаларини бажариш учун молиявий манба бўлиб хизмат қилади. Солиқ тўшумларини ва унга таъсир этувчи омилларни атрофлича баҳолашда статистика усулларида фойдаланиб таҳлил қилиш керак.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида корхоналар, фуқаролар ва давлат ўртасидаги алоқалар фақатгина солиқ орқали амалга оширилади. Солиқ давлат учун ҳам, корхона ва фуқаролар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга саналади. Чунки солиқларни тўлаш, уларни таҳлил қилиш ҳар қандай жамиятнинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Солиқ статистикаси диалектика қонунларига асосланиб, ўзининг хусусий усуллари яратган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Солиқ тизимида олиб бориладиган статистик кузатиш. Бу усулда солиқ тизимида маълум кузатиш ишларини амалга ошириш лозим. Бу кузатиш тўпламни ёппасига ва танланма кузатиш асосида олиб борилади. Ёппасига статистик кузатишни ҳар қандай вақтда ҳам амалга ошириш қийин. Чунки бу жуда кўп маблағ ва вақт талаб қилади. Шунинг учун танланма кузатиш ишларини йўлга қўйиш керак. Кузатиш вақтида маълум вилоят, туман ва алоҳида корхоналарни танлаб олиб, атрофлича статистик таҳлил қилиб бош тўпламга тарқатиш мумкин. Бунда кузатиш атрофлича, тўлалигича амалга оширилиши керак. Маълумотлар тўпланаётганда уларнинг савияси ўрганилаётган объект учун муҳим ва аниқ бўлиши лозим. Акс ҳолда бутун бир тизим учун нотўғри хулоса чиқарилади.

2. Кузатиш материалларини гуруҳлаш. Бу усулда солиқ тизимидаги кузатиш материалари асосида йиғилган маълумотлар гуруҳларга ажратилади.

3. Турли умумлаштирувчи кўрсаткичларни ҳисоблаш. Бунда статистика усуллари кенг фойдаланилади, яъни мутлоқ ва нисбий миқдорлар, ўртача миқдорлар, индекслар, динамика қаторлари, корреляцион таҳлил усуллари фойдаланиб таҳлил қилинади. Буларнинг натижаси сифатида солиқ тушумлари ва уларга таъсир этувчи омиллар, корхоналар ва фуқаролар тўлайдиган солиқлар даромадларни қанча қисмини ташкил этади, уларнинг бюджет даромадларидаги, яъни ички маҳсулотдаги, яъни миллий даромаддаги салмоқлари ҳисобланади. Иккинчи

томондан, таҳлил материалларидан фойдаланиб, солиқларни келажакда башоратлаш мумкин.

4. Солиқ статистикасидаги маълумотларни маълум бир жадваллар ва графиклар ёрдамида тасвирлаш. Яъни, график ва жадваллар имконият даражасида оддийроқ ва тушунарли бўлиши керак. Чунки улар ҳар қандай савиядаги инсонлар учун тушунарли бўлиши лозим.

Ушбу илмий жиҳатдан масоаланган тўртгала усул билан солиқ статистикасини ташкил этиш ва ривожлантириш мумкин:

Мамлакатимизда олиб берилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида иқтисодиётда туб бурилишлар содир бўляпти. Ушбу ҳолатда солиқ статистикасининг қадимги илмий вазифалар туради:

- солиқ тизимидаги ахборотларни такомиллаштириш;
- солиқ статистикаси кўрсаткичлар тизимини янада кенгроқ ва аниқроқ ишлаб чиқиш;
- солиқ статистикасида кузатиш ва гуруҳлаш ишларини тўғри ва осонроқ йўлга қўйиш;
- статистик таҳлиллارда чет мамлакатлар усулларини кеңг қўллаш;
- юқори малакали солиқ соҳасидаги статистик кадрларни тайёрлашда назарий ва илмий жиҳатдан услубий қўлланмалар билан таъминлаш;
- солиқ тушумларини ривожланишига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш;
- турли мамлакатлар солиқ тушумларини таққослаш ва урганиш.

3.3 Солиқ кўрсаткичларини келгусида башоратлаш усуллари

Мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар келажақдаги ҳолатларни аниқлаш, башоратлаш ва олинган натижаларни тахминий таҳлил этиб боришни тақозо этмоқда. Шу нуқтаи назардан солиқ кўрсаткичларини ҳам башоратлаш, келгусидаги жараёнларни таҳлил қилишни муаммо қилиб қўймоқда. Солиқ кўрсаткичларини башоратлаш бу давлат бюджетини шакллантириш, солиқ тўловчилар маблағларини режалаштириш ва мамлакатда яратилаётган маҳсулотни келгусидаги ҳажмини аниқлашга олиб келади. Солиқ кўрсаткичларини башоратлашдан мақсад шуки, текширилаётган тизимнинг олдинги ва ҳозирги вақтдаги боғланишлари, қонунлари келгусида ҳам маълум маънода сақланиб қолади. Шунинг учун мавжуд тенденциялардан фойдаланиб, солиқ кўрсаткичларини келгуси даврдаги ҳолатини аниқлаш керак.

Маълумки, башоратлаш, бу аниқ режани ифодаламайди. Башоратлаш текширилаётган тизимнинг маълум даврдаги ҳолатининг бирон-бир вариантдаги кўриниши холос. Башоратга аниқликлар, тузатишлар ва айрим ўзгаришлар киритишдан кейингина у режа ҳолатига келиши мумкин. Башоратлашнинг иқтисодий объектларга кўра бир қанча усуллари мавжуд. Масалан, эксперт баҳолаш усули, экстрополяция, математик моделлаштириш кабилардир. Амалий ҳисоблашлар шуни кўрсатмоқдаки, мураккаб математик моделларга қараганда оддий моделлар юқори аниқликдаги натижалар бермоқда. Шунга кўра башоратлашда имкони борича содда ва осон ҳисобланадиган моделлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Энди башоратлашнинг оддий моделларидан бири бўлган вақтли функцияни кўриб ўтайлик. Бу функцияда динамик қатор сифатида маълум бир оптималлик мезонига кўра башоратланаётган кўрсаткичнинг аввалги қонуниятларини кўрсатувчи эгри чизик қабул қилинади. Умумий ҳолда вақт бўйича олинган функцияни

$$y = f(t)$$

кўринишида ифодалаш мумкин.

Параметр a_i лар «энг кичик квадратлар» усули орқали топилади. Масалан, чизикли кўринишдаги функциянинг параметрларини топиш учун

$$\begin{cases} a_0 + a_1 \sum t = \sum y \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum yt \end{cases}$$

тенгламалар системасининг ечими топилади.

Айрим ҳолларда башоратлаш моделлари бир қанча омиллар орқали ифодаланиши мумкин, яъни

$$y_t = f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n, t)$$

бу ерда $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ – солиқ кўрсаткичларига таъсир этувчи омиллар, t – ҳисобга олинмаган омиллар тенденцияси.

28 – жадвал

Йиллар	Бюджет даромадлари млрд.сўм. у	Шартли йиллар, t	yt	t ²
2000	910,9	1	910,9	1
2001	1285,4	2	2570,8	4
2002	1775,9	3	5327,7	9
2003	2309,0	4	9236,0	16
2004	3557,7	5	17788,5	25
2005 (прог.)	4730,9	6	28385,4	36
---	$\Sigma=14569,8$	$\Sigma=21$	$\Sigma=64219,3$	$\Sigma=91$

Юқоридаги жадвалда мамлакатимизда солиқ кўрсаткичларининг бюджет даромадларида умумий суммаси яқин

келажакда қандай бўлишини қуйидаги дастлабки маълумотлардан фойдаланиб кўриб чиқамиз. Бу жадвалнинг (2) устунидан кўриниб турибдики, бюджет даромадлари (y) йиллар бўйича (t) қарийиб чизиқли боғланган. Шунинг учун функцияни $y = a_0 + a_1 t$ кўринишда топсак бўлади. Энди a_0 ва a_1 ларни топиш учун «энг кичик квадратлар» усулини қўлаб иккита чизиқли тенгламалар системасини ҳосил қиламиз. Бу ҳолда тенгламалар

$$\begin{cases} 14569,8 = 6a_0 + 21a_1 \\ 64219,3 = 21a_0 + 91a_1 \end{cases}$$

кўринишга эга бўлади. Тенгламалар системасини ечиб $a_0 = 216,7$ ва $a_1 = 755,7$ ни топамиз. Демак, чизиқли формуланинг кўриниши

$$y = 216,7 + 755,7t$$

каби бўлади.

Бу ерда 216,7 сони дастлабки бюджет даромадлари ҳолатини кўрсатади. 755,7 эса йиллик ўсиш суръати коэффициенти дейилади.

Энди қурилган моделнинг апроксимация хатолигини топамиз. Бу хатолик:

$$E_t = (1/n) * \left(\sum \frac{y_{\phi} - y_p}{y_{\phi}} \right) * 100 = (1/6) * 12,2 = 2,03$$

Демак, қурилган чизиқли моделнинг апроксимация (29-жадвалга қаранг) хатолиги 2,03 % экан.

29 – жадвал

Йиллар	y_{ϕ}	y_p	$y_{\phi} - y_p$	$\frac{y_{\phi} - y_p}{y_{\phi}}$
2000	910,9	896,3	14,6	0,016
2001	1285,4	1301,9	-16,5	0,012
2002	1775,9	1778,2	-2,3	0,001
2003	2309,0	2286,4	22,6	0,009
2004	3557,7	3342,1	215,6	0,060
2005 (прог.)	4730,9	4616,4	114,5	0,024

Энди корреляция коэффициентини ҳисоблаймиз:

$$r = \frac{6 \cdot 64219,3 - 21 \cdot 14569,8}{\sqrt{6 \cdot 91 - 441} \sqrt{6 \cdot 46005937,91 - 212279072}} = 0,974$$

ҳосил бўлади. Кўриниб турибдики, корреляция коэффициенти 1 га жуда яқин, демак, вақт орқали натижа кўрсаткичи мустақкам алоқада экан.

Энди қурилган чизиқли моделга асосан натижа кўрсаткичи — бюджет даромадларини яқин келажакдаги динамикасини кўриб чиқамиз.

Агар

$$y = 216,7 + 755,7t$$

регрессия тенгламасига $t=7$ ни қўйиб ҳисобласан, $y=5506,6$ ҳосил бўлади, яъни 2006 йилги давлат бюджети даромадлари суммаси топилади.

Худди шунингдек, t нинг кейинги қийматларини мос равишда регрессия тенгламасига қўйиб, y нинг кейинги қийматларини топамиз.

30 — жадвал

Йиллар	Бюджет даромадлари баъорати, млрд.сўм	Аниқланган тегажас	
		юқори	куйи
2006	5506,6	5618,3	5394,8
2007	6262,3	6389,4	6135,2
2008	7018,0	7160,5	6875,5
2009	7773,7	7931,5	7615,9
2010	8529,4	8702,5	8356,3

Бу жадвалдан кўриниб турибдики, 2010 йилда республика бюджети даромадлари 8529,4 млрд.сўмга бориб етар экан. Бизга маълумки, мамлакатимизда солиқлар давлат бюджети даромадларини 95 фоизга яқинини шакллантиради. Агарда солиқлар ЯИМнинг ўртача 20 фоизини тақсимлаб бюджетга туширса, 2010 йилда республика ЯИМ қиймати тахминан 42647

мил.сўми ташкил этади. Статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, 2010 йилга бориб Ўзбекистон аҳолиси 30 млн.киши атрофида бўлиши кутилмоқда. Агар 2010 йилдаги ЯИМ қийматини аҳоли сонига бўлсак, жон бошига тўғри келадиган ЯИМ қиймати келаб чиқади, яъни 1421,7 минг сўми ташкил этади. Ваҳоланки, бу кўрсаткич 2004 йилда 470,6 минг сўми ташкил этди. Демак, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ қиймати 3 баробарга ошар экан. Бюджет даромадлари эса, 2,4 мартага ошади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, аҳолининг реал даромадлари ортади. Солиқ юки аҳоли зиммасига камаяди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, солиқ статистикасини ташкил этишдаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш, уни мамлакат солиқ тизимида самарали ишлаши учун етарли шароитларни яратиш, маълумот манбаларини такомиллаштириш лозимдир.

ХУЛОСА

Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимини иқтисодий — статистик таҳлил нуқтаи назаридан ўрганганимизда, мамлакатимизда амал қилаётган солиқ тизими, солиққа тортиш услублари, солиқ ставкалари, солиқдан имтиёзлар ва солиқларнинг бюджет даромадларидаги улуши ривожланган давлатлар солиқ тизими билан солиштирилганда катта тафовутлар кўзга ташланмайди.

Иқтисодий муносабатлар ривожланиб бориши билан солиқ тизимининг олдига янги вазифаларни қўяди. Шу нуқтаи назардан солиқ тизими ҳам вақт ўтиши билан, иқтисодий муносабатлар ўзгариши билан такомиллаштириб боришни тақозо этади.

Юқоридаги таҳлилларимиз натижаларига асосланган ҳолда қуйидаги илмий хулосаларни ишлаб чиқишга муваффақ бўлинди:

1. Солиқлар тўғрисида турли олимлар қарашлари ўрганилиб, янги ёндошув асосида қуйидаги таърифни ўринли деб топдик: «Солиқлар — давлат бюджетига тушадиган, қонун билан белгиланган, мажбурий характердаги, ҳуқуқий ва жисмоний шахслардан белгиланган ҳажмда ва тартибда олинадиган пул тўловларидир». Бу таърифнинг бошқа таърифлардан ажралиб турадиган асосий томони шуки, биз бу ерда уларни пул тўловлари деб таъриф бердик. Ҳақиқатдан ҳам, бюджетта фақатгина пул тўловлари тушиши мумкин, мол-мулк ёки маълум бир қийматдаги буюмлар эмас.

2. Тўғри солиқлар таркибига кирувчи аҳолидан олинадиган даромад солиғи ривожланган давлатлар бюджет даромадларида юқори улушга эга. Аҳолининг даромад солиғи бюджет даромадларида катта салмоққа эга бўлиши бу мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини юқорилигидан далолат беради.

Республикамиздаги бу кўрсаткич бюджет даромадларидаги салмоғи 10–15 фоизлар атрофида тебраниб туради. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, бюджет даромадларида аҳолидан олинadиган даромад солигининг улушини ошириш лозим.

3. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида эгри солиқлар узоқ давр фискал функцияни бажариш учун хизмат қилади. Бизнинг республикамизда ҳам худди шундай ҳолат рўй берапти. Эгри солиқлар бюджет даромадларининг 60 фоизга яқинини шакллантиряпти. Тўғри солиқлар бюджет даромадларида 25–27 фоизни ташкил этади. Ресурс солиқлари эса, 10 фоизга яқинини ташкил этяпти. Ресурс ва мол-мулк солиқларини охириги йилларда ўсиш суръатларини юқори бўлиши, уларнинг ставкаларига боғлиқ бўлиб, ҳукумат томонидан табиий ресурслар ва мол-мулклардан оқилона фойдаланишни ташкил этиш ва тежамкорликни ошириш мақсадида юритилаётган солиқ сиёсатининг натижасидир.

Фикримизча, ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб айтишимиз мумкинки, бюджет даромадларида тўғри ва ресурс солиқларининг барқарорлигини таъминлаш мақсадга мувофиқдир.

4. Солиқ статистикасини ахборот манбаларини такомиллаштириш мақсадида, «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисообот»га илова тарзидаги «Бюджетта тўланмалар тўғрисида маълумотнома»ни янги вариантини таклиф этамиз. Яъни унда қуйидагича ўзгартириш киритиш мумкин: ҳақиқатда тўланган солиқларни корхонанинг даромадларидаги салмоғи кўрсатилиб ўтилса, мақсадга мувофиқ. Танланма кузатиш олиб боришда, корхонанинг тўлаган солиқларини таҳлил қилишда бу маълумот

муҳим ахборот ҳисобланади. Бу ерда фақатгина эгри солиқлар салмоғи кўрсатиб ўтилмайди, чунки уларни тўловчи корхона эмас, балки истеъмолчилардир.

5. Ривожланган давлатларда ҳуқуқий шахслар даромад (фойда) солиғи (корпорациялар даромад солиғи) ставкалари Ўзбекистондан амал қилиб турган ставкалардан бир мунча юқори ҳисобланади. Масалан, АҚШда — 34 фоиз, Буюк Британияда — 33 фоиз, Францияда — 36,6 фоиз, Германияда — 45 фоиз, Японияда — 42 фоиз ва Канадада — 25 фоизни ташкил этади. Шу нуқтаи назардан ҳуқуқий шахслардан олинadиган даромад (фойда) солиғи ставкалари ўзининг қуйи поғонасига бориб етди. ~~Фикримишча, даромад (фойда) солиғининг солиққа тортиш~~

объектларини, ҳисоблаш услубиятини такомиллаштириш ва корхоналарнинг тўловсизлик муаммоларини олдини олиш лозим.

6. Ер солиғини ҳисоблашда ерларнинг қийматидан келиб чиқиб солиқ белгилаш мақсадга мувофиқдир. Бу ердан самарали фойдаланишни ва давлат бюджетида ер солиғининг тушумини кўпайишига олиб келади.

7. Экология солиғини ҳисоблашда ва ундиришда корхоналарнинг табиатга етказадиган зарарларини ҳисобга олиб солиқ белгилаш адолатли бўлади. Металлургия комбинатлари, нефт ва газ саноатлари корхоналари атрофга бошқа корхоналарга нисбатан кўпроқ зарар етказди, лекин солиқ ставкаси ва ундирилиш бир хилда кетаверади. Шу нуқтаи назардан уларнинг зарарлантириш коэффициентларини белгилаб солиқ ундирилса, экология солиғи суммаси ҳам, бюджет даромадларидаги суммаси ҳам ошади.

8. Қўшилган қиймат солиғини ундиришда солиқни олдиндан ундириш ҳолатларини йўқ қилиш. Буни шундай

изоҳлаш мумкинки, қўшилган қиймат солиғида солиқни бюджетга тўланиши, ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олдин тўғри келмоқда. Бу ўз навбатида корхонанинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Корхонанинг инвестицион фаолиятини қисқартиради. Яъни, соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, йўқ даромад учун солиқ олинмоқда.

9. Солиқ юкини юридик ва жисмоний шахсларга тенг тақсимлаш ва мамлакат иқтисодий аҳволидан келиб чиқиб, жисмоний шахсларда солиқ суммаларини вақтинча камайтириш керак.

10. Солиқларни иқтисодий-статистик таҳлил қилишда унга таъсир этувчи асосий омилларни аниқлаш керак ва шулар билан биргаликда, комплекс равишда таҳлилни амалга ошириш лозим.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Бизнес бoш мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишидир. — Т., Ўзбекистон, 2005 й. — 92 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т., Ўзбекистон, 1998. — 686 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. — 1 жилд. — Т., Ўзбекистон, 1996. — 364 б.
4. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. — 6 жилд. — Т., Ўзбекистон, 1998. — 432 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. — Т., ЎЗР ДСҚ РАММ, 2004. — 76 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2002 йил 1 августдан бошлаб иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида" Фармони // Халқ сўзи, №137 (2965), 2002. — 1 — бет.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2004 йил 1 августдан иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида"ги Фармони // Халқ сўзи, №138 (3413), 2004. — 1 — бет.
8. "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини янада такомиллаштириш тўғрисида"ги қарори// Солиқлар ва божхона хабарлари, №28 (520), 2004. — 11 — 12 — бет.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2002 йил 30 декабрдаги «Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар

- прогнози ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2003 йилги параметрлари тўғрисида»ги 455 – сон қарори.
10. Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2000/ Статистический сборник. – Т., ОКМП Государственного Департамента статистики, 2001. – стр – 146.
11. Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари, №3, Т., Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, 2004. – 160 б.
12. Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари, №1–2, Т., Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, 2005. – 160 б.
13. 2004 йил 1 январдан бошлаб юридик ва жисмоний шахсларни солиқ солиш тартибидаги ўзгаришлар тўғрисидаги тўплам. – Т., ЎЗР ДСҚ РАММ, 2004. – 76 б.
14. Government Financial Statistics. IMF, 2001-2003.

Китоблар

15. Абдуллаев Ё. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. – Т., Меҳнат, 1998, 352 – бет.
16. Абдуллаев Ё., Яҳёев Қ. Солиқ мавзусида 100 савол ва жавоб. – Т., Меҳнат, 1997, 192 – бет.
17. Александров И.М. Налоги и налогообложение: Учебник. – М., Издательско – торговая корпорация «Дашков и К», 2003, стр – 296.
18. Александров И.М. Налоговы системы России и зарубежных стран. – М., Бератор – Пресс, 2002, стр – 192.
19. Алксандрова Е., Лагутенко Б. Краткий словарь по налогам. – М., ОАО «Экономика», 1998, стр – 127.

20. Ахмедов Р., Хван Л. Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний шахсларнинг мол – мулкига солинадиган солиқлар тўғрисида»ги қонунига илмий – амалий шарҳлар. – Т., «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1996, 240 – бет.

21. Болдырев Б. Финансы капитализма. «Финансы», М., 1987.

22. Брыгалия А., Берник В., Головкин А., Попов О., Зарипов В. Налоги и налоговое право в схемах. – М., Атлантика – Пресс, 1997, стр – 128.

23. Булатов А. Экономика. – М., Бек. 1994, стр - 309.

24. Ваҳобов А., Срождиддинова З. «Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети». ТМИ, 2002 й.

25. Гадоев Э., Югай Л. Солиққа оид хатолар. – Т., «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1996, 128 бет.

26. Гатаулин Ш. Солиқлар ва солиққа тортиш: ўқув қўлланмаси. – Т., ЎЗР ДСҚ Тошполиграфкомбинат, 1996, 306 бет.

27. Гатаулин Ш. Справочник налогового инспектора. – Т., Издательство народного наследия им. Абдуллы Кадыри, 1995, стр – 374.

28. Глухов В.В., Дольдэ И.В., Некрасова Т.П. Налоги. Теория и практика: Учебник. 2 – е изд., испр. и доп. – СПб., Издательство "Лань", 2002, стр – 448. – (Учебник для вузов. Специальная литература).

29. Дробозиной Л.А. Финансы. М., «ЮНИТИ», 2002, стр - 158.

30. Евстигнеев Е.Н., Викторова Н.Г. Основы налогообложения и налогового законодательства. – СПб., Питер, 2004, стр – 256 с.: ил. – (Серия Краткий курс").

31. Жўраев А. ва бош. Солиқ назарияси. – Т., 2004 й. 74 бет.

32. Жўраев А. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. Т., Фан, 2004 й.

33. Иванова Н.Г., Вайс Е.А., Кацюба И.А., Петухова Р.А. Налоги и налогообложение. Схемы и таблицы. – СПб., Питер, 2001, стр – 304, с.: ил. – (Серия "Учебные пособия")

34. Караваева И.В. Налоговое регулирование рыночной экономики: Учеб. пособие для вузов. – М., ЮНИТИ – ДАНА, 2000, стр – 215.

35. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М., Гелиос АРВ, 1999, стр – 352.

36. Макконнелл К, Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2т.: Пер. с англ. 11 – го изд., Т.1. – М., Республика, 1992, стр – 399.

37. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11 – го изд., Т.2. – М., Республика, 1992, стр – 400.

38. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Т., Академия, 2002, 204 бет.

39. Налоги в Республике Узбекистан в 1997 г.: Методическое пособие./ Гадов Э.Ф., Мурадов А.М., Югай Л.П. — 2-е изд., доп. и перераб. — Т., Издатский дом «Мир экономики и права», 1997, стр — 352.

40. Налоги. Словарь — справочник. — М., ИНФРА — М, 2000, стр — 240, (Библиотека словарей "ИНФРА — М").

41. Налоги: Учебник для вузов/ Под. ред. проф. Д.Г. Черника. — М., ЮНИТИ — ДАНА, 2001, стр — 444.

42. Политическая экономия. Толковый словарь. М., Политиздат, 1990, стр - 330.

43. Сабиров Х.Р., Фаттахов А.А., Иминов О.К. Налогообложение предприятий малого и среднего бизнеса Республики Узбекистан, — Т., Молия, НУПКФ "Ташкент — 12" и Бизнес Инкубатор "Техномаркет", 2000, стр — 116.

44. Самуэльсон П. Экономика. — М., МП «Алгон», ВНИИСИ, 1992, Т.2. стр — 416.

45. Смит А. Исследования о природе и причинах Богатства народов. Книга первая. — М., "Ось — 89", 1997, стр — 256. (библиотека "Элиткласс").

46. Собиров Х. Ўзбекистон давлат молияси тарихи. — Т., М.Ч. "Таълим манбаи" жамияти, 2002, 152 бет.

47. Соколов А.А. Теория налогов. — М., ООО "ЮрИнфоР — Пресс", 2003, стр — 506.

48. Твердохлебов В. Финансовые очерки. Вып.1. — Петроград: 1916, стр — 320.

49. Темур тузуклари. – Т., F.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нагариёти, 1996, 344 бет.

50. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодий назарияси: ноиқтисодий ўқув юртларига дарслик. – Т., Меҳнат, 1997, 377 бет.

51. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл.авторов; Под общ.ред. А.Г.Грязновой. – М., Финансы и статистика, 2002, стр - 623.

52. Хван Л.Б. Солиқ ҳуқуқи. Т.; Консаудитинфорн, 2001 й.

53. Ишмухамедов А., Каланова Л., Раҳимова М, Раҳминова Т. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. – Т., Ўқитувчи, 1996, 192 бет.

54. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., ИНФРА-М, 2003, стр – 576, (Серия "Высшее образование").

55. Яҳёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. Дарслик (қайта ишланган). – Т., Фан ва технологиялар маркази босмахонаси, 2003, 248 бет.

56. Яҳёев Қ. Ўзбекистонда солиқ тизими. Т., Меҳнат, 1998, 40 бет.

Мақолалар

57. Гайбуллаев О. Анализ нагрузки прямых налогов// Экономический вестник Узбекистана., №7–8, 2002, стр–33–36.

58. Жўраев А. Солиқларнинг бюджет тизими бўғинлараро тақсимланиши. «Бозор, пул ва кредит», №11, 2004 й.

59. Козлов Д. Налоговая политика: какой путь выбрать?// М., Вопросы экономики, №7, 2002, стр – 79–82.

60. Маликов Т. Айб солиқлардами, ёки...// Иқтисодчи (ТДИУ), №5, 1995. — 3—бет.

61. Маликов Т. Солиқ ва имтиёз диалектикаси// Иқтисод ва ҳисобот, №7, 1996, 19—23—бетлар.

62. Маликов Т. Солиқлар ҳам имтиёз// Иқтисод ва ҳисобот, №11. — 1995. — 30—31—бетлар.

63. Олимжонов О. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати. Ҳаёт ва иқтисод, 1992 й.

64. Гофуров Ш. АҚШ солиқ сиёсати. «Солиқ ва божхона хабарлари» газетаси, №8, 2004 йил.

65. Ҳайдаров Н., Орипов О. Солиқ тўловидаги имтиёзлар // Иқтисод ва ҳисобот, №8, 1998, 57—58—бетлар.

66. Хамраев О. Эффективность косвенного налогообложения — залог стабильности формирования доходов бюджета// Журнал налогоплательщика, №12, 2003, стр, стр — 56—57.

«INTERNET» тармоғи бўйича фойдаланилган веб-сайтлар

67. www.mf.uz — Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.

68. www.stat.uz — Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси сайти.

69. www.soliq.uz — Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ Қўмитаси сайти.

ИЛОВАЛАР

1 — илова

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2003–2005 йиллардаги харажатлари⁴⁸

Харажатларнинг турлари		2003 йил		2004 йил		2005 йил	
		МАНСУМ	%	МАНСУМ	%	МАНСУМ	%
I.	I. Мақсади фондларсиз харажатлар	2492506,9	76,2	2743230,0	73,7	3464107	70,0
1.	Ижтимоий маданий тадбирларга харажатлар	953649,8	38,3	1305416,5	37,6	1738908,7	35,6
1.1.	Таълим соҳаси харажатлари	645900,0	25,9	753361,2	27,5		
1.2.	Соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия	234062,7	9,4	282213,3	10,3		
1.3.	Илм фан, маданият, оммавий ахборот воситаларига харажатлар	43882,7	1,8	51291,5	1,9		
1.4.	Ижтимоий таъминот	9553,4	0,4	10791,5	0,4	13873,2	0,3
1.5.	Аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этувчи хизматларда баҳолар фарқини бюджетдан қоплаш	30090,0	1,2	21740,5	0,8	15979,9	0,4
1.6.	Кам таъминланган ва кўп болали oilаларга моддий ёрдам	147000,0	5,9	167136,2	6,1	212864,4	4,4
1.7.	Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тадбирлари бўйича харажатлар	195508,4	7,8		0,0		
2.	Иқтисодиёт харажатлари	289157,3	11,6	367022,5	13,4	459254,6	9,4
3.	Марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари	313000,0	12,6	300000,0	10,9	345000	7,0
4.	Давлат ҳокимияти органларини бошқариш ва суд органлари харажатлари	43557,0	1,7	54015,0	2,0	73064,2	1,5
5.	Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари харажатлари	12750,0	0,5	15917,8	0,6	22021,5	0,5
6.	Вазирлар Маъкамасининг захира фонди	33900,0	1,4	41300,0	1,5	17900	0,35
7.	Бошқа харажатлар	650984,4	10,1	659557,7	7,7	807958,1	15,6
II.	Мақсади фондлар харажатлари	778328,1	23,8	930386,6	26,3	146000	26,9
III.	Молия вазирлиги ҳузуридаги мактаб таълимини ривожлантириш бюджетдан ташқари фонди харажатлари	-	-	-	-	146007	2,9
Σ	Жами харажатлар	3270835,0	100,0	3079016,7	100,0	4884115,2	100,0

⁴⁸ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг
2003-2005 йиллардаги даромадлари⁴⁹**

Курсаткичлар	2003 йил		2004 йил		2005 йил	
	ман.сум	%	ман.сум	%	ман.сум	%
I. Мақсадли фондларсиз даромадлар	2 309 000,0	74,8	2621300	73,7	3310854	70,0
1. Тўғри солиқлар	618 000,0	26,8	714088	27,2	865830	18,3
1.1. Даромад (фойда) солиғи	198 300,0	8,6	182186,2	7,0	209331	4,4
1.2. Кичик корхоналардан ундириладиган ягона солиқ	70 300,0	3,0	85770	3,3	80722	1,7
1.3. Жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғи	303 000,0	13,1	334203	12,7	465641	9,8
1.4. Тадбиркорлик б-н ш.лардан унд. даромад солиғи	46 400,0	2,0	36427,5	1,4	43143,7	0,9
1.5. Савдо ва умумий овқатланиш корх. ялпи даромадига солиқ			75500	2,9	66992	1,4
2. Эгри солиқлар	1 367 500,0	59,2	1 532 944	58,5	1 627 910	34,4
2.1. ҚҚС	642 300,0	27,8	604 930	23,1	748 990	15,9
2.2. Акциз солиғи	610 600,0	26,4	751 567,3	28,7	692 629	14,6
2.3. Божхона божлари	44 300,0	1,9	60 745,6	2,3	66 139,8	1,4
2.4. Жисмоний шахслардан ягона божи тўловлари	30 000,0	1,3	68 151,6	2,6	56 869,3	1,2
2.5. Жисмоний шахслар транспорт воситаларида бензин, дизель ёқилғиси ва суюлтирилган газ истеъмоли учун солиқ	39 900,0	1,7	48 209,6	1,8	63 333,3	1,3
3. Ресурс солиқлари ва мулк солиғи	209 100,0	9,1	280 100,3	9,9	629 770	13,3
3.1. Мулк солиғи	52 500,0	2,3	74 316,6	2,8	109 065	2,3
3.2. Ер солиғи	60 500,0	2,6	76 166,9	2,9	87 411,9	1,8
3.3. Ер ости бойликларидан фойдаланганлик солиғи	24 300,0	1,1	43 295,1	1,7	33 386,8	7,1
3.4. Сув ресурсларидан фойдаланганлик солиғи	8 200,0	0,4	12 145,7	0,5	13 298	0,3
3.5. Экология солиғи	63 600,0	2,8	54 176	2,1	86 128	1,8
4. Ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи	45 700,0	2,0	45 734,2	1,7	52 169,4	1,1
5. Бошқа даромадлар	68 700,0	3,0	68 433,4	2,6	135 175	2,9
II. Мақсадли фондлар даромадлари	778 328,1	25,2	936 386,6	26,3	1 274 001	26,9
III. Молия вазирлиги ҳузуридаги мактаб таълимни ривожлантириш бюджетдан ташқари фонди даромадлари	-	-	-	-	146 007	3,1
Σ Жами даромадлар (I+II+III)	3 087 328,1	100	3 557 687	100	4 730 862	100

⁴⁹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ
БУХГАЛТЕРСКИЙ БАЛАНС

Курсаткыларнинг номи Наименование показателей	Сатр коди № стр.	(минг сум)		(в тыс. сум)	
		Хисобот йили бошига На начало отчетного года	Хисобот даври охирига На конец отчетного периода	2	3
1	2	3	4	5	6
Актив					
I. Узок муддатли активлар (Долгосрочные активы)					
Асосий воситалар (Основные средства):					
бошлангич (кайта тиклаш) қиймат (01,03) (первоначальной (восстан.) стоимости (01,03)	010				
эскириш (02) (износ (02)	011				
қолдиқ қиймат 010-011 (остаточная стоимость 010-011)	012				
Ноҳуддий активлар (Нематериальные активы):					
бошлангич қиймат	020				
по первоначальной стоимости					
эскириш	021				
износ					
қолдиқ қиймат 020-021	022				
по остаточной стоимости 020-021					
Капитал қуёуваллар (07,08)	030				
Капитальные вложения (07,08)					
Шуъба корхоналариданги акциялар (06)	040				
Акция в дочерних предприятиях (06)					
Шуъба корхоналариданги берилган қарзлар (06)	050				
Займи, предоставленные дочерним предпр. (06)					
Уюшма корхоналариданги акциялар (06)	060				
Акция в ассоциированных предприятиях (06)					
Уюшма корхоналариданги берилган қарзлар (06)	070				
Займы ассоциированным предприятиям (06)					
Узоқ муддатли инвестициялар (06)	080				
Долгосрочные инвестиции (06)					
Бошқа қарзлар (06)	090				
Прочие займы (06)					
Бошқа активлар	100				
Прочие активы					
I - БУЎИМ БУЎИМА ЖАМИ					
012+022+030+040+050+060+070+080+090+100	110				
ИТОГО ПО РАЗДЕЛУ I					
012+022+030+040+050+060+070+080+090+100					
II. Оборот активлари					
Оборотные активы					
Ишлаб чиқариш захиралари (10,11,12-13,15,16)	120				
Производственные запасы (10,11,12-13,15,16)					
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (20,21,23, 29)	130				
Незавершенное производство (20,21,23,29)					
Тайер маҳсулот (40)	140				
Готовая продукция (40)					
Олаб сотиладиган товарлар (41 -42)	150				
Товары для перепродажи (41-42)					
Келгуси давр сарфлари (31)	160				
Расходы будущих периодов (31)					
Пул маблаглари (51,53,56,57)	170				
Денежные средства (51,53,56,57)					
Валюта маблаглари (50,52,53,56,57)	180				
Валютные средства (50,52,53,56,57)					
Разнадаги пул маблаглари (50)	190				
Денежные средства в кассе (50)					
Қиска муддатли қуйилмалар (58)	200				
Краткосрочные вложения (58)					
Сотиб олинган хусусий акциялар (56)	210				
Собственные акции выкупленные (56)					
Дебиторлар:					
Дебиторы:					
қаридор ва буюртмачилар б-н ҳисоблашчилар (09,45,62-82)	220				
расчеты с покупателями и заказчиками (09,45,62-82)					

бутик (аванс)туловлари (61)	230		
авансовые платежи (61)			
бюджет билан хисоблаштишлар (68,19)	240		
расчеты с бюджетом (68,19)			
кодимилар билан хисоблаштишлар (73)	250		
расчеты с персоналом (73)			
шубъа корхоналари билан хисоблаштишлар (78)	260		
расчеты с дочерними предприятиями (78)			
улумда корхоналари билан хисоблаштишлар (79)	270		
расчеты с ассоциированными предприятиями (79)			
таъминотчилар билан хисоблаштишлар (75)	280		
расчеты с учредителями (75)			
бошқа дебиторлар (63,71,76)	290		
прочие дебиторы (63,71,76)			
II - БУЛИМ БУЙИЧА ЖАМИ			
120+130+140+150+160+170+180+190+200+210+220+230+240+250+260			
+270+280+290	300		
ИТОГО ПО РАЗДЕЛУ II			
120+130+140+150+160+170+180+190+200+210+220+230+240+250+260			
+270+280+290			
Баланснинг актив буйича ЖАМИ 110+300			
ВСЕГО по активу	310		
баланса 110+300			

I. Умумий маблағларнинг манбалари			
Источники собственных средств			
Устав капитал (85/1)	320		
Уставный капитал (85/1)			
Купондан капитал (85/2)	330		
Добавленный капитал (85/2)			
Резерв капитал (85/3)	340		
Резервный капитал (85/3)			
Таксирланмаган фойда (копланмаган зарар) (87)	350		
Нераспределенная прибыль(непокрытый убыток)(87)			
Мақсадли тушум ва фондлар (96,88)	360		
Целевые поступления и фонды (96,88)			
Келгуси даяр сарфлари ва тутовлари у-н резерв(89)	370		
Резервы предстоящих расходов и платежей (89)			
Келгуси даяр дароматлари (83)	380		
Доходы будущих периодов (83)			
I буйича ЖАМИ 320+330+340+350+360+370+380			
ИТОГО по I разделу	390		
320+330+340+350+360+370+380			
II. Мажбуриятлар			
Обязательства			
Узоқ муддатли қарзлар (95,97)	400		
Долгосрочные займы (95,97)			
Узоқ муддатли кредитлар (92)	410		
Долгосрочные кредиты (92)			
Қисқа муддатли қарзлар (93,94,97)	420		
Краткосрочные займы (93,94,97)			
Қисқа муддатли кредитлар (90)	430		
Краткосрочные кредиты (90)			
Харидор ва буортманчалардан олинган бунақлар (64)	440		
Авансы полученные от покупателей и заказчиков (64)			
Кредиторлар:			
Кредиторы:			
мон етказиб берувчилар(60)	450		
поставщики (60)			
бюджет буйича қарзлар (68)	460		
задолженность по бюджету (68)			
исхиватта ҳақ тулли буйича қарзлар (70/1,70/2)	470		
задолженность по оплате труда (70/1,70/2)			
ижтимоий суратта ва таъминот буйича қарзлар (66)	480		

задол. по социальному страхованию и обеспечению(69)			
мулкий ва шахсий сугурталар буйича қарзлар (65) задолженность по имуществу, и личному страх.(65)	490		
бюджетдан ташқари туловлар буйича қарзлар (67) задолженность по внебюджетным платежам (67)	500		
шубҳа корхоналарига қарзлар (78) задолженность дочерним предприятиям (78)	510		
уюшма корхоналарига қарзлар (78) задолженность ассоциированным предприятиям (78)	520		
бошқа кредиторлар (75/1,71/2,73,76/1,79) прочие кредиторы (75/1,71/2,73,76/1,79) - 63	530		
II -бўлими буйича ЖАМИ 400+410+420+430+440+450+ 460+470+480+490+500+510+520+530	540		
ИТОГО по II раздулу 400+410+420+430+440+450+460 470+480+490+500+510+520+530			
Балансини пассини буйича ЖАМИ 390+540	550		
ВСЕГО по пассиву баланса 390+540			

4 — ИЛОВА

2 - шакл

Форма № 2

МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТУТРИСИДАГИ ХИСОБОТ

ОТЧЕТ О ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТАХ

(минг сум) (в тыс. сум)

Курсатичлар Показатели	Сатр раками № строк	Утган йилнинг шу даври За соответствующий период прошлого года		Хисобот даврида За отчетный период	
		Даромадлар (фойда) Доходы (прибыль)	Харажатлар (зарар) Расходы (убыток)	Даромадлар (фойда) Доходы (прибыль)	Харажатлар (зарар) Расходы (убыток)
1	2	3	4	5	6
Махсулот сотишдан тушган тушум	010				
Выручка от реализации продукции					
Кушилган киймат солиги (НДС)	020				
Акцизлар	030				
	040				
Сотишдан олинган соф. зилла 010-020-030-040	050				
Чистая выручка от реализации 010-020-030-040					
Сотилган махсулот иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннарихи	060				
Производственная себестоимость реализован- ной продукции товаров, работ, услуг					
Сотишдан тушган ягли молиявий натижа 050-060	070				
Валовой финансовый результат от реализации 050-060					
Сотиш харажатлари	080				
Расходы на реализацию					
Маъмурий харажатлар	090				
Административные расходы					
Асосий фаолиятнинг бошқа жарангаларидан даромадлари ва харажатлари	100				
Прочие операционные расходы и доходы от ос- новной деятельности					
Асосий ишлаб чиқариш фаолиятнинг молиявий натijasи (фойда ёки зарар) 070-080-090-100	110				
Финансовый результат (прибыль или убыток) от основной производственной деятельности 070-080-090-100					
Уюшма ва шўба корхоналаридан олинган дивидендлар	120				
Дивиденды, полученные от дочерних и ассоциированных предприятий					
Бошқа олинган дивидендлар	125				
Прочие дивиденды полученные					
Уюшма ва шўба корхоналаридан олинган ва берилган қарзлар буйича фойзалар	130				
Проценты по займам, полученным и выданным дочерним и ассоциированным предприятиям					
Бошқа туланган ва олинган фойзалар	135				
Прочие проценты, уплаченные и полученные					

Валюта курс фарқи	140			
Курсовые валютные разницы				
Молиявий фаолият буйича бошқа даромад ва харajatлари	145			
Прочие доходы и расходы по финансовой деятельности				
Умумхужалик фаолиятнинг молиявий натижаси (фойда ёки зарар)110-120+125+130+140+145	150			
Финансовый результат(прибыль или убыток) общехозяйственной прибыли110+120+125+130+140+145				
Фавкулотдаги фойда ва зарар	160			
Чрезвычайные прибыли и убытки				
Солиқ туланганга кадар умумий молиявий натижа 150-180	170			
Общий финансовый результат(прибыль или убыток) до уплаты налога из прибыль 150-180				
Фойда (даромад)дан солиқ	180			
Налог прибыль(доход)				
Юқоридаги моддаларга кирмайдиган бошқа солиқ ва ахратмалар	190			
Прочие налоги и отчисления, не входящие в вышеперечисленные статьи				
Хисобот давридаги соф фойда(зарар)170-180-190	200			
Чистая прибыль (убыток) отчетного периода 170-180-190				

**БЮДЖЕТГА ТУЛАНМАЛАР ТУГРИСИДА МАЪЛУМОТ
СПРАВКА О ПЛАТЕЖАХ В БЮДЖЕТ**

(минг сум) (в тыс. сум)

Курсаткичининг номи Наименование показателя	Сатр кўди Код строки	Ҳисоблабган мийдор Причитается по расчету	Ҳақиқатда туланган Фактически внесено
Мулкдан олинадиган солиқ Налог на имущество	210		
Фойда(даромад)дан олинадиган солиқ Налог на прибыль ЕДИНЬЙ НАЛОГ	220		
Ер солиғи(ер учун туланма) Земельный налог(плата за землю)	230		
Кушилган кийматдан олинадиган солиқ Налог на добавленную стоимость	240		
Акцизлар Акцизы	250		
Экспорт буйича бож туловлари Экспортные таможенные пошлины	260		
Импорту буйича бож туловлари Импортные таможенные пошлины	270		
Сувдан фойдаланиш туловлари Плата за воду	280		
Ташки мухитни ифлослантирадиган чиқин- диларни чиқаргани учун туланма Экологический налог	290		
Табиат ресурсларидан фойдаланганлик учун туловлар Налог на недра	300		
Даромад солиғи Подходный налог	310		
Бошка солиқлар Прочие налоги	320		
Солиқ қонунчилиғини бузилиши туфайли белгиланган иқтисодий оғохлантиришлар Экономические санкции за нарушение на- логового законодательства	330		
Маҳаллий бюджетга туланмалар Платежи в местный бюджет	340		

31000,

Иминов Одилжон Каримович

Тўраев Шавкат Шухратович

Солиққа тортишни таҳлил этишнинг

долзарб масалалари

Монография

«Akademiya» нашриёти

Тошкент — 2005

Муҳаррир: Т.Соатова

Техник муҳаррир: Н.Рихсиев

Нашр учун масъул: О.Фозилов

Теришга берилди 25.11.2005 йил. Босишга рухсат этилди 10.12.05.

Шартли босма табағи 8,2. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма.

Адади 500 дона. Буюртма № 76. Баҳоси шартнома асосида.

«Akadem-Xizmat» босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45.